

**Установа адукацыі
“БРЭСЦКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ ІМЯ А. С. ПУШКІНА”**

Кафедра беларускай філалогіі

БЕЛАРУСКАЯ МОВА (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)

**Вучэбна-метадычны комплекс
для студэнтаў гістарычнага факультэта**

БРЭСТ 2021

УДК 811.161.3'373(078)

ББК 81.411.3я73

Б 43

*Рэкамендавана рэдакцыйна-выдавецкім саветам Установы адукацыі
“Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна”*

Складальнікі:

Т. А. Кісель, Н. Р. Якубук

Рэцэнзенты:

кафедра рускай філалогіі УА “Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Янкі Купалы”

загадчык кафедры агульнага і рускага мовазнаўства УА “Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт
імя А. С. Пушкіна”, кандыдат філалагічных навук, дацэнт

В. Б. Пераход

**Беларуская мова (прафесійная лексіка) : вучэб.-метаад. комплекс
для студэнтаў гіст. фак. / Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна ;
скл.: Т. А. Кісель, Н. Р. Якубук. – Брэст : БрДУ, 2021. – 116 с.**

ISBN

У вучэбна-метадычным комплексе ў адпаведнасці з тэмамі праграмы па курсе
“Беларуская мова (прафесійная лексіка)” прадстаўлены тэарэтычныя звесткі і
разнастайныя практычныя заданні, выкананне якіх дапаможа на канкрэтным моўным
матэрыяле сістэматызаваць і паглыбіць веды па дысцыпліне, падобраны прафесійна-
арыентаваныя тэксты для перакладу з рускай мовы на беларускую, сфармуляваны
пытанні для самакантролю ведаў студэнтаў, паддазены спіс літаратуры, які дазволіць
арыентавацца ў крыніцах інфармацыі па прадмеце.

Прызначаецца студэнтам гістарычнага факультэта.

УДК 811.161.3'373(078)

ББК 81.411.3я73

© УА “Брэсцкі дзяржаўны
ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна”, 2021

ЗМЕСТ

Прадмова	4
Змест вучэбнага матэрыялу	6
Тэарэтычны курс	10
Уводзіны ў дысцыпліну “Беларуская мова (прафесійная лексіка)”	10
Беларуская мова і яе месца ў сістэме агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей	11
Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы. Асаблівасці навуковай тэрміналогіі	27
Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму	44
Функцыянальныя стылі маўлення	53
Навуковы стыль	57
Афіцыйна-справавы стыль	62
Культура прафесійнага маўлення	66
Матэрыялы для практычных заняткаў	82
Пытанні для кантролю ведаў	107
Спіс рэкамендаванай літаратуры	108
Дадаткі.....	110
Дадатак А. Тэксты для перакладу	110
Дадатак Б. Узоры афармлення спіса літаратуры.....	115

ПРАДМОВА

Агульнае прызнанне мовы найгалоўнейшым інструментам інфармацыйнага ўздзеяння, асаблівасці моўнай сітуацыі ў нашай рэспубліцы, павышэнне матывацыі публічнай маўленчай дзейнасці патрабуюць ад вышэйшай школы рыхтаваць не проста спецыяліста, а камунікатыўна развітую асобу, білінгвістычна падрыхтаваную, якая б на дастатковым узроўні магла наладжваць зносіны на роднай мове ў прафесійна-справавой сферы.

Змест дысцыпліны “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” арыентуе на практычнае валоданне беларускай мовай у спецыяльнай сферы і асэнсаванне асаблівасцей беларускай мовы ў сістэме іншых славянскіх моў, на ўсведамленне беларускай мовы як базай каштоўнасці беларускай нацыянальнай культуры і нацыянальнай самасвядомасці народа. Вывучэнне дысцыпліны накіравана на пашырэнне кругагляду, станаўленне асобы і фарміраванне светапогляду, што звязана з эфектыўнасцю будучай прафесійнай дзейнасці спецыялістаў.

Асноўная мэта комплексу – дапамагчы ў арганізацыі самастойнай працы студэнтаў гістарычнага факультэта з тэарэтычным матэрыялам пры засваенні курса “Беларуская мова (прафесійная лексіка)”, а таксама пры падрыхтоўцы да практычных заняткаў і да заліку. Распрацоўка можа быць выкарыстана пры вырашэнні наступных задач вывучэння дысцыпліны:

- сфарміраваць у студэнтаў разуменне неабходнасці ведаць і карыстацца беларускай мовай у прафесійнай дзейнасці;
- пашырыць у студэнтаў сістэму ведаў пра лексічны склад, тэрміналогію і маўленчую культуру;
- дапамагчы студэнтам усвядоміць месца беларускай мовы ў развіцці культуры і ў духоўным адраджэнні нацыі;
- садзейнічаць падрыхтоўцы высокаадукаваных, творчых і крытычна думачых спецыялістаў, здольных вырашаць складаныя моўна-сацыяльныя праблемы бытавання беларускай мовы ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму.

Вучэбна-метадычны комплекс уключае змест вучэбнага матэрыялу, тэарэтычны і практычны раздзелы, пытанні для кантролю ведаў студэнтаў, спіс рэкамендаванай літаратуры па дысцыпліне і два дадаткі.

У тэарэтычным раздзеле комплексу ў адпаведнасці з тэмамі праграмы пададзены матэрыялы лекцыйнага курса, у межах якога асвятляюцца асноўныя пытанні беларускай мовы.

Практычны раздзел уключае заданні, якія прадугледжваюць рознапланавую працу студэнтаў з тэрміналагічнай лексікай, тэкстамі, са слоўнікамі рознага тыпу, з дадатковай літаратурай, з заданнямі на развіццё творчых здольнасцей. Яны дапамагаюць выходзіць у студэнтаў пачуццё

нацыянальнай і асабістай самапавагі, любоў да мастацкага слова, да духоўнай і інтэлектуальнай культуры беларусаў. Закранаюцца і праблемы беларуска-рускай інтэрферэнцыі, што з’яўляецца актуальным у наш час і з чым звязаны вялікія цяжкасці пры засваенні студэнтамі беларускай лексікі і асабліва пры непасрэдным яе выкарыстанні падчас маўлення. Матэрыялы заданняў прафесійна арыентаваны: грунтуюцца на гістарычнай, галіновай і агульнанавуковай тэрміналогіі.

Спіс рэкамендаванай літаратуры прызначаны для выкарыстання падчас падрыхтоўкі да практычных заняткаў і заліку.

Для кантролю ведаў студэнтаў прапанаваны тэарэтычныя пытанні, а таксама навуковыя і навукова-папулярныя тэксты для перакладу з рускай мовы на беларускую, якія змешчаны ў дадатку А.

Узоры афармлення спіса літаратуры, пададзеныя ў дадатку Б, будуць садзейнічаць замацаванню навыкаў правільнага афармлення такіх навуковых тэкстаў, як рэферат, даклад, курсавая і дыпломная працы.

Планавая колькасць аўдыторных гадзін – 34: 8 лекцыйных, 26 практычных. У вучэбна-метадычным комплексе “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” падаецца (з улікам сучасных дасягненняў мовазнаўства) сістэмны курс беларускай мовы згодна з АСВА 1-02 01 01-2013 для спецыяльнасці 1-02 01 01 Гісторыя (па накірунках), вучэбнай праграмай установы вышэйшай адукацыі па вучэбнай дысцыпліне “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” для спецыяльнасцей універсітэта, зацверджанай 27.06.2019, Р№ УД-01-012-19/вуч. і вучэбнымі планами Р№ И-20-19/уч. (для спецыяльнасці 1-02 01 01 Гісторыя і грамадазнаўчыя дысцыпліны), Р№ И-24-20/уч. (для накірунку спецыяльнасці 1-02 03 01-06 Гісторыя (рэлігій), Р№ И-22-19/уч. (для накірунку спецыяльнасці 1-21 03 01-05 Гісторыя (паліталогія)).

ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ

1. Уводзіны ў дысцыпліну “Беларуская мова (прафесійная лексіка)”. Беларуская мова і яе месца ў сістэме агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей. Прадмет і задачы курса. Месца курса ў сістэме сацыяльна-гуманітарных навук, яго сувязь з іншымі дысцыплінамі (гісторыяй літаратурнай мовы, лексікалогіяй, стылістыкай і культурай маўлення). Метады навучання. Роля курса ў фарміраванні і развіцці сацыяльна-асобасных і сацыяльна-прафесійных кампетэнцый выпускнікоў ВНУ. Мова і соцыум. Функцыі мовы ў грамадстве. Беларуская мова – форма нацыянальнай культуры беларусаў.

Паходжанне беларускай мовы і асноўныя этапы яе развіцця. Старабеларуская літаратурная мова XIV–XVI стст. Дзяржаўны статус беларускай мовы ў Вялікім Княстве Літоўскім. Нацыянальна-моўная палітыка Рэчы Паспалітай і яе вынікі. Новая (сучасная) беларуская літаратурная мова XIX – пачатку XX стст. Беларуская мова ў часы Расійскай імперыі. Развіццё і функцыянаванне беларускай літаратурнай мовы ў XX – пачатку XXI стст.

2. Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы. Асаблівасці навуковай тэрміналогіі. Лексіка беларускай мовы паводле паходжання (спрадвечна беларуская і запазычаная). Змены ў лексічнай сістэме беларускай мовы: актыўная і пасіўная лексіка. Агульнаўжывальная лексіка і лексіка абмежаванага выкарыстання. Спецыяльная лексіка як частка лексічнай сістэмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Адрозненне тэрміналагічнай і прафесійнай лексікі.

Паняцце тэрміна. Слова і словазлучэнне ў ролі тэрміна. Тэрміналогія. Галіновыя тэрміналагічныя сістэмы. Узаемасувязь тэрміналагічнай і агульнаўжывальнай лексікі (тэрміналагізацыя і дэтэрміналагізацыя). Асаблівасці словаўтварэння беларускай тэрміналогіі (прадуктыўныя спосабы і сродкі). Тэрміны, запазычаныя з іншых моў, іх асваенне беларускай мовай. З гісторыі беларускай навуковай тэрміналогіі. Асноўныя прынцыпы яе выпрацоўкі ў 20–30 гг. XX ст. Крыніцы фарміравання беларускай тэрміналогіі. Роля жывой народнай мовы ў складванні і развіцці беларускай тэрміналагічнай лексікі. Беларуская навуковая тэрміналогія на сучасным этапе.

Тыпы слоўнікаў. Тэрміналагічныя слоўнікі і даведнікі, іх роля і месца ў лексікаграфічнай сістэме беларускай мовы. Сістэма падачы тэрмінаў у тлумачальных і перакладных слоўніках, у слоўніках іншамоўных слоў. Звесткі з гісторыі беларускай тэрміналагічнай лексікаграфіі. Тэрміналагічная лексікаграфія 20–30-х і 90-х гг. XX ст.

3. Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму. Паняцце білінгвізму. Моўная інтэрферэнцыя як вынік білінгвізму. Віды

інтэрферэнцыі. Паняцце моўнай нормы. Арфаэпічныя нормы беларускай літаратурнай мовы і прычыны іх парушэння. Асаблівасці беларускага літаратурнага вымаўлення ў параўнанні з рускім.

Марфалагічныя нормы беларускай літаратурнай мовы. Назоўнік. Несупадзенне ў родзе, ліку і скланенні. Асаблівасці скланення прозвішчаў, імёнаў і геаграфічных назваў. Прыметнік. Утварэнне і ўжыванне формаў ступеней параўнання якасных прыметнікаў. Выкарыстанне элятыўных формаў у беларускай і рускай мовах. Прыналежныя прыметнікі, іх утварэнне. Марфалагічныя нормы беларускай літаратурнай мовы. Займеннік. Асаблівасці ўжывання асабовых, азначальных, адмоўных і няпэўных займеннікаў. Лічэбнік. Скланенне лічэбнікаў і асаблівасці іх ужывання з назоўнікамі. Дзеяслоў. Спецыфіка спражэння. Ужыванне суфіксаў дзеясловаў. Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе як формы дзеяслова. Асаблівасці іх утварэння і ўжывання ў беларускай мове. Спосабы перадачы дзеепрыметнікаў у складзе тэрміналагічных словазлучэнняў пры перакладзе на беларускую мову. Прыслоўе. Асаблівасці ўтварэння і ўжывання формаў ступеней параўнання ў адрозненне ад рускай мовы.

Сінтаксічныя асаблівасці беларускай літаратурнай мовы. Адрозненні ў будове некаторых словазлучэнняў у беларускай і рускай мовах. Каардынацыя дзейніка і выказніка ў сказе.

4. Функцыянальныя стылі маўлення. Паняцце функцыянальнага стылю. Класіфікацыя функцыянальных стыляў (навуковы, афіцыйна-справавы, публіцыстычны, мастацкі, гутарковы). Навуковы стыль і яго асноўныя падстылі (уласна навуковы (акадэмічны), навукова-папулярны і інш.). Функцыі навуковага стылю і яго адметныя лексічныя, марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці. Афіцыйна-справавы стыль і яго асноўныя падстылі (канцылярскі, юрыдычны, дыпламатычны). Функцыі афіцыйна-справовага стылю і яго характэрныя асаблівасці. Публіцыстычны стыль і яго асноўныя асаблівасці. Узаемапрапінненне стыляў.

5. Навуковы стыль. Асноўныя рысы навуковага стылю (падрыхтаванасць маўлення, пераважна яго пісьмовая форма ў выглядзе маналогу, лагічная паслядоўнасць выказвання, сцісласць пры інфарматыўнай насычанасці зместу). Моўныя сродкі навуковага стылю (насычанасць тэрмінамі, перавага абстрактнай лексікі, пераважнае ўжыванне назоўнікаў, пашыранасць формы роднага склону, асаблівая функцыя займенніка *мы*, шырокае выкарыстанне дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў, пашыранасць складаназалежных сказаў з аднароднымі членамі, пабочнымі словамі і ўстаўнымі канструкцыямі, сродкі лагічнай сувязі паміж сказамі і інш.). Паняцце аб падмове навук: гісторыі, эканомікі і г. д. Рэальны слоўнік кожнай падмowy. Выкарыстанне невербальных сродкаў (табліцы, графікі, схемы).

Жанравая разнастайнасць навуковага стылю (артыкул, даклад, рэферат, анатацыя, рэзюмэ і інш.), агульныя патрабаванні да напісання і афармлення іх.

Кампазіцыя пісьмовага навуковага тэксту і вуснага выступлення, іх афармленне. Рубрыкацыя навуковага тэксту. Абзац як структурная адзінка тэксту. Цытаты і спасылкі, іх афармленне. Пераклад на беларускую мову навуковых тэкстаў.

6. Афіцыйна-справавы стыль. Асноўныя рысы афіцыйна-справовага стылю (пераважна пісьмовая форма функцыянавання, уніфікаванасць і стандартызаванасць мовы дакументаў, дакладнасць фармулёвак, лагічнасць маўлення, экспрэсіўная нейтральнасць, монасемічнасць лексікі).

Моўныя сродкі афіцыйна-справовага стылю (шырокае выкарыстанне наменклатурных назваў, пашыранасць аддзяяслоўных назоўнікаў, у тым ліку з прэфіксам *не-*, ужыванне назваў асобы паводле сацыяльнага становішча і сферы дзейнасці ў форме мужчынскага роду, абмежаванае выкарыстанне займеннікаў, пашыранасць інфінітыва, спецыфіка дзеяслоўнага кіравання, рэгламентацыя парадку слоў у сказе, канструкцыі са складанымі злучнікамі і адыменнымі прыназоўнікамі. Выкарыстанне безасабовых канструкцый).

Віды афіцыйна-справавых тэкстаў (заява, даверанасць, аўтабіяграфія, дакладная запіска, тлумачальная запіска, кантракт, справавыя лісты і інш.), правілы іх напісання і афармлення. Кампазіцыя афіцыйна-справавых тэкстаў. Загалоўкі і іншыя рэквізіты як элементы тэксту службовага дакумента. Роля клішыраваных выразаў у арганізацыі тэксту службовых дакументаў. Пераклад на беларускую мову афіцыйна-справавых тэкстаў.

7. Культура прафесійнага маўлення. Мова і маўленне. Маўленне – маўленчая дзейнасць – агульная культура чалавека. Прафесійна арыентаванае маўленне. Паняцце культуры маўлення. Асноўныя камунікатыўныя якасці маўлення: правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, чысціня і багацце (разнастайнасць) маўлення, дарэчнасць, вобразнасць. Правільнасць маўлення і моўныя нормы (лексічныя, арфаэпічныя, акцэнталагічныя, словаўтваральныя, марфалагічныя, сінтаксічныя). Тыповыя маўленчыя памылкі, іх прычыны, спосабы выпраўлення. Тэхніка і выразнасць маўлення (голас і маўленчае дыханне, дыкцыя, інтанацыя і інш.). Узаемадзеянне вербальных і невербальных (жэсты, міміка, рухі) сродкаў маўленчай дзейнасці. Падрыхтоўка да публічнага выступлення. Асноўныя якасці-паказчыкі паспяховага выступлення. Маўленчы этыкет і культура зносін.

Прыкладны тэматычны план

№ п/п	Назва тэмы	Лекцыі	Практыч- ныя заняткі
1	Уводзіны ў дысцыпліну “Беларуская мова (прафесійная лексіка)”. Беларуская мова і яе месца ў сістэме агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей	2	2
2	Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы. Асаблівасці навуковай тэрміналогіі	2	6
3	Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму	2	6
4	Функцыянальныя стылі маўлення	2	—
5	Навуковы стыль	—	4
6	Афіцыйна-справавы стыль	—	4
7	Культура прафесійнага маўлення	—	4
	Усяго	8	26

ТЭАРЭТЫЧНЫ КУРС

УВОДЗІНЫ Ё ДЫСЦЫПЛІНУ “БЕЛАРУСКАЯ МОВА (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)”

Прадметам вучэбнай дысцыпліны “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” выступае кола навуковых ведаў пра сучасную беларускую мову ў яе прафесійна-камунікатыўным аспекце. Асноўнымі мэтамі дысцыпліны з’яўляюцца наступныя: выпрацоўваць і замацоўваць у студэнтаў-гісторыкаў практычныя ўменні і навыкі граматычнага карыстання вуснай і пісьмовай мовай; развіваць моўна-эстэтычны густ, звязаны з чысцінёй і правільнасцю мовы; пашыраць і ўзбагачаць прафесійны лексічны запас будучых спецыялістаў-практыкаў, выпрацаваць уменне практычнага карыстання тэрміналогіяй і прафесійнай лексікай па абранай спецыяльнасці; выходзіць любоў і павагу да мастацкага слова, духоўнай і інтэлектуальнай спадчыны беларускага народа.

У адпаведнасці з мэтамі ставяцца наступныя задачы:

- сфарміраваць у студэнтаў разуменне неабходнасці ведаць і карыстацца беларускай мовай у прафесійнай дзейнасці;
- пашыраць у студэнтаў сістэму ведаў пра лексічны склад, тэрміналогію і маўленчую культуру;
- дапамагчы студэнтам усвядоміць месца беларускай мовы ў развіцці культуры і ў духоўным адраджэнні нацыі;
- садзейнічаць падрыхтоўцы высокаадукаваных, творчых і крытычна думачых спецыялістаў, здольных вырашаць складаныя моўна-сацыяльныя праблемы бытавання беларускай мовы ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму.

Раскрыццё зместу і тэматычнае напавенне вучэбнага прадмета “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” забяспечваецца праз сувязь з такімі дысцыплінамі, як “Гісторыя Беларусі” і “Гісторыя культуры Беларусі”. Падрыхтоўка пісьмовых рэфератаў і вусных паведамленняў паводле вызначанай тэматыкі прадугледжвае знаёмства з навукавай, навукова-папулярнай і хрэстаматыйнай літаратурай.

Засваенне і прафесійнае прымяненне сучаснай беларускай літаратурнай мовы мае на мэце фарміраванне не толькі сацыяльна-прафесійных кампетэнцый – выпрацоўку і замацаванне практычных уменняў і навыкаў карыстання яе вуснай і пісьмовай формамі, але і фарміраванне сацыяльна-асобасных кампетэнцый – развіццё моўна-эстэтычнага густу і творчага патэнцыялу асобы. Важным кампанентам вучэбнай дысцыпліны з’яўляецца актыўнае далучэнне да спадчыны слаўтых беларусаў, якія ў розныя гістарычныя эпохі праявілі сябе ў беларускай навуцы, мастацтве, літаратуры.

БЕЛАРУСКАЯ МОВА І ЯЕ МЕСЦА Ў СІСТЭМЕ АГУЛЬНАЧАЛАВЕЧЫХ І НАЦЫЯНАЛЬНЫХ КАШТОЎНАСЦЕЙ

Мова ў будзённым разуменні – неад’емная ўласцівасць чалавека. Гэта настолькі звыклая з’ява, якая суправаджае чалавека ўсё яго жыццё, што рэдка хто з нас задумваецца над яе сутнасцю. Як правіла, мова ўспрымаецца як нешта само сабою дадзенае, як і здольнасць хадзіць, дыхаць, бачыць. Уявіць сённяшняе жыццё без мовы немагчыма. Усе тыя сувязі, якія існуюць паміж людзьмі, цалкам грунтуюцца на мове. Дзякуючы мове мы можам карыстацца ўсімі назапашанымі чалавецтвам на працягу гісторыі ведамі.

Мова – адметная форма культуры народа, у ёй найперш выяўляецца духоўная самабытнасць пэўнай грамадскай супольнасці людзей. Як катэгорыя сацыяльная, яна з’яўляецца неабходнай умовай існавання грамадства, тым падмуркам, на якім яно трымаецца, паколькі мова – галоўны сродак зносін людзей, важны кансалідуючы элемент любога грамадства, якім ахоплены ўсе сферы духоўнага і матэрыяльнага жыцця. З аднаго боку, без мовы не існуе грамадства, бо людзі не змаглі б зразумець адно аднаго, наладзіць вытворчасць, свой побыт і выжыванне, з другога – без грамадства сама мова таксама існаваць не можа.

Як галоўны і ўніверсальны сродак зносінаў паміж людзьмі, як сродак назапашвання, апрацоўкі, перадачы разнастайнай інфармацыі пра знешні свет мова з’яўляецца цалкам грамадскай з’явай. У той жа час рэальная мова існуе, функцыянуе і як індывідуальная з’ява, ужываецца менавіта асобнымі людзьмі, выражае думкі, пачуцці, адносіны да сказанага, намеры кожнага канкрэтнага чалавека.

Як жа вызначаецца навукай сутнасць (існасць) мовы?

Мова як адна з найбольш таемных сусветных загадак ужо не адно тысячагоддзе з’яўляецца прадметам навуковага асэнсавання. На кожным этапе развіцця лінгвістычнай думкі былі створаны арыгінальныя тэорыі, якія паступова вялі да сучаснага разумення прыроды і сутнасці мовы. Уся іх разнастайнасць звычайна зводзіцца да адказу на пытанні: якой з’явай выступае мова – біялагічнай ці псіхічнай, грамадскай ці індывідуальнай. Кожны з гэтых падыходаў цярэў ад адасобленасці, аднабаковасці трактоўкі сутнасці мовы і непрымання іншых вучэнняў. Барацьба і развіццё ідэй і меркаванняў прывялі да сучаснага погляду на мову як на складанае аб’яднанне ідэальнага і матэрыяльнага, біялагічнага і псіхічнага, грамадскага і індывідуальнага, як на з’яву, што валодае складанай унутранай структурай.

Так адны навукоўцы разглядалі мову як з’яву выключна біялагічную. Лічылася, што мова закладзена ў самой біялагічнай сутнасці чалавека

і перадаецца ў спадчыну. Другія даследчыкі лічылі мову з'явай чыста псіхічнай, адносілі яе да сферы падсвядомай псіхафізіялагічнай дзейнасці. Падобныя сцвярджэнні маюць аднабаковы характар. На самой справе, мова – з'ява і біялагічная, і псіхічная, але ў тым сэнсе, што чалавек валодае біялагічнай прадвызначанасцю да фарміравання мовы, г. зн., што ў ім закладзены псіхафізіялагічны механізм, які забяспечвае магчымасць маўлення. Але рэалізаваць гэтую генетычную здольнасць чалавек можа толькі ў пэўных умовах – пры наяўнасці моўнага акружэння (вы ведаеце выпадкі, калі маленькія дзеці, пазбаўленыя чалавечых кантактаў, раслі ў іншым асяроддзі і набывалі звычкі гэтага асяроддзя). Інакш кажучы, што здольнасць гаварыць закладзена ў чалавеку генетычна, але рэалізуецца толькі ў грамадстве. Мова не перадаецца, як іншыя біялагічныя прыкметы, у спадчыну кожнаму канкрэтнаму індывіду. Чалавек вучыцца мове ад іншых людзей, сама па сабе яна не сфарміруецца. Дзіця, незалежна ад нацыянальнасці і генаў бацькоў, пачне размаўляць на той мове, якую чуе з першых дзён жыцця. Біялагічнае ў мове праяўляецца таксама ў тым, што асаблівасці маўлення кожнага чалавека індывідуальныя. Знаёмы голас мы адрозніваем ад мноства іншых галасоў, нават калі і не бачым гаворака. Гэтыя індывідуальныя асаблівасці абумоўлены якраз біялагічным механізмам.

Пры выкарыстанні агульнага сацыяльнага здабытку людзей – мовы – кожны індывідуум уносіць у яе пры маўленні рысы свайго асабістага характару, укладвае ў яе і ўспрымае ў ёй той сэнс, які звязаны з яго ўласным досведам, эрудыцыяй, пачуццямі, ужывае тыповыя для сябе моўныя сродкі, мае пэўныя асаблівасці свайго вымаўлення, суправаджае маўленне характэрнымі для сябе паралінгвістычнымі сродкамі (жэстамі, мімікай, рухамі цела і інш.).

Кожны чалавек валодае не мовай увогуле, а канкрэтнай мовай (мовамі), што належыць пэўнаму народу. У гэтым праяўляецца дваісты характар мовы: з аднаго боку, яна з'ява індывідуальная, бо ўласціва чалавеку, з другога – грамадская (сацыяльная), бо належыць канкрэтнай грамадскай супольнасці. Значыць, адной з адметных дыялектычных супярэчнасцяў, якія складаюць саму сутнасць мовы, служыць суіснаванне ў ёй адначасова сацыяльнай і індывідуальнай частак. Прапорцыі паміж гэтымі часткамі ў мове носяць пераменлівы характар, пастаянна мяняюцца ў залежнасці ад мноства фактараў яе ўжывання, напрыклад, у афіцыйна-справавой сферы моўных зносінаў пераважае сацыяльны кампанент, у сяброўскай гутарцы большую вагу набывае індывідуальны кампанент.

Такім чынам, асаблівасці індывідуальнага валодання мовай вызначаюцца фактарамі як біялагічнымі, так і сацыяльнымі. На індывідуальнай мове заўсёды ёсць адбітак сацыяльнасці, паколькі, з аднаго боку,

індывідуальная мова не ствараецца нанова, а бярэцца ў гатовым выглядзе, увабраўшы ў сябе сацыяльны вопыт папярэдніх пакаленняў. З другога боку, на фарміраванне індывідуальнай мовы аказвае ўплыў сацыяльны статус яе носбіта – сям’я, адукацыя, прафесія, моўнае акружэнне, месца жыхарства. Засваенне мовы і яе выкарыстанненосяць выбарачны характар. Веданне агульнанароднай лексікі, правіл словазмянення і словазлучэння з’яўляецца найбольш абавязковым, тады як пры выбары сінонімаў, варыянтаў вымаўлення дапускаюцца індывідуальныя адхіленні.

Функцыі мовы

Сутнасць мовы праяўляецца праз *функцыі*, якія яна выконвае. Функцыі мовы з’яўляюцца яе характарыстыкамі, без якіх мова не можа быць сама сабой.

Найважнейшай функцыяй мовы з’яўляецца *камунікатыўная*, праз якую мова выступае як універсальны сродак зносінаў людзей. Мова ўзнікла з патрэб камунікацыі і дае мажлівасць людзям зразумець адно аднаго, арганізаваць сумесную дзейнасць у любых сферах жыцця. І пры гэтым мова застаецца адной з тых сіл, якія забяспечваюць існаванне і развіццё грамадства. Праз камунікатыўную функцыю праяўляецца найперш сацыяльны характар мовы. За межамі соцыума – пры яго знікненні, асіміляцыі іншымі народамі – мова з жывой робіцца мёртвай, як гэта здарылася з лацінскай, прускай, палабскай, скіфскай і многімі іншымі мовамі. Мова аб’ядноўвае, нітуе пэўную народнасць, нацыю ў адзіны сацыяльны арганізм.

Здольнасць слова служыць сродкам намінацыі прадметаў і з’яў рэчаіснасці вызначае яшчэ адну з найважнейшых функцый мовы – *намінатывую*, праз якую чалавек лучыцца з навакольным светам. Усе прадметы, з’явы прыроды, іх уласцівасці робяцца ўнутраным здабыткам носбіта мовы, ствараюць свет яго вобразаў, уяўленняў, паняццяў пераважна праз іх намінацыю (называнне), калі знешнія рэаліі атрымліваюць назвы сродкамі мовы. Так, напрыклад, у слоўніку сінонімаў беларускай мовы падаецца 73 розныя назвы паняцця гаварэння, паняцце добрага выражаецца 70 рознымі словамі, паняцце хуткасці – 126 рознымі лексемамі.

Адной з істотных функцый мовы з’яўляецца *пазнавальная (кагнітыўная, гнасеалагічная)* – гэта функцыя пазнання і адлюстравання навакольнага свету. Наше пазнанне грунтуецца на ведах, якія фіксуюцца, назапашваюцца, абагульняюцца і класіфікуюцца з дапамогай мовы. Прычым мова выступае не толькі ў якасці матэрыяльнага замацавальніка ведаў, але выкарыстоўваецца і як найбольш эфектыўны інструмент пазнання, таму што стварэнне і ўзбагачэнне асноўных катэгорый мыслення

(паняццяў) адбываецца на аснове мовы. Звычайна паняццям адпавядаюць пэўныя катэгорыі мовы (словы і тэрміны), якія маюць абагульняльны характар, таму што абазначаюць не адзін прадмет, а цэлыя іх сукупнасці ці абстрактныя паняцці.

З выкарыстаннем мовы перадаецца інфармацыя пра разнастайныя факты, з'явы, падзеі. У гэтым выпадку на першы план выступае *інфарматыўная* функцыя. Пры маўленні, зносінах даволі часта важным аказваецца не толькі тое, што сказаць, але і як сказаць. Якісныя характарыстыкі маўлення ацэньваюцца як па перададзеным значэнні, па інфарматыўнасці, так і па эмацыянальнай афарбоўцы, па эстэтычных уласцівасцях, што ўздзейнічаюць на атрымальнікаў інфармацыі часцей больш эфектыўна, чым іншыя рысы маўлення. Так, мілагучныя выказванні пры аднолькавай інфарматыўнасці са звычайным паведамленнем успрымаюцца з большай асалодай і ўвагай, з больш глыбокім уражаннем. Таму вельмі важнай з'яўляецца *эмацыянальна-экспрэсіўная* функцыя – функцыя выражэння эмоцый, пачуццяў, настрою. Патрэбы чалавека ў прыгажосці задавальняюцца з дапамогай многіх мастацтваў і не ў меншай ступені *эстэтычнай*, ці *паэтычнай*, функцыяй мовы, што непасрэдна ўвасабляецца ў такіх відах маўленчай дзейнасці, як красамоўства, ці рыторыка, сцэнічнае маўленне, паэзія, мастацкая проза, прыгожае пісьменства.

Праз *акумулятыўную* функцыю мова выступае сродкам назапашвання грамадскага вопыту і ведаў, сродкам фарміравання і развіцця матэрыяльнай і духоўнай культуры. Мэтай *фатычнай* функцыі з'яўляецца наладжванне і падтрыманне кантактаў паміж суразмоўцамі. Іншы раз зносіны як бы не маюць мэты: для гаворачых не важная інфармацыя, якой яны абменьваюцца, яны імкнуцца выразіць свае эмоцыі ці ўздзейнічаць адно на аднаго. Пакуль для іх важны толькі кантакт, які падрыхтуе далейшыя больш змястоўныя зносіны. У такіх выпадках мова і выконвае фатычную функцыю. Вельмі важнай функцыяй мовы з'яўляецца *этнічная*, калі мова выступае прыкметай, сімвалам нацыі, сродкам этнічнай кансалідацыі. Асабліва выразна гэтая функцыя праяўляецца ў сітуацыях, дзе існуе культурна-моўная асіміляцыя аднаго народа другім. Мова ў такім выпадку з'яўляецца фактарам еднасці этнасу. Народ імкнецца захаваць яе як сведчанне сваёй нацыянальна-гістарычнай адметнасці і культурна-духоўнай самабытнасці.

Разнастайныя функцыі мова рэалізуе пры сваім ужыванні не паасобку, а ў комплексе з сітуацыйным вылучэннем адной з іх у залежнасці ад намераў прамоўцы, яго здольнасцяў, мэтай выказвання, інтарэсаў, складу аўдыторыі і іншых фактараў.

У цэлым усе функцыі, якія выконвае мова, накіраваныя на тое, каб зрабіць яе аптымальным сродкам самавыражэння людзей і эфектыўным сродкам зносінаў паміж імі.

Беларуская мова сярод іншых славянскіх моў

Кожная мова — жывая грамадская з’ява, мае сваю адметную гісторыю, праходзіць свой адметны шлях, неаддзельны ад гісторыі і жыцця народа. Колькі ў свеце моў, столькі і шляхоў іх станаўлення, развіцця.

Колькі памятае сябе чалавецтва, заўсёды існавала вялікая колькасць моў. Лічбавыя паказчыкі, у залежнасці ад падыходаў да паняццяў мовы і дыялектаў, значна адрозніваюцца. На сённяшні дзень найбольш вывучана каля 3 000 моў розных народаў Зямлі. Усяго ж навуцы вядома да 6 000 жывых і мёртвых моў. Усе мовы свету паводле генеалагічнай класіфікацыі аб’ядноўваюцца ў сем’і, а тыя (у залежнасці ад ступені блізкасці моў паміж сабою) падзяляюцца на групы і падгрупы.

Мовазнаўства вылучае наступныя моўныя сем’і: індаеўрапейскую, фіна-ўгорскую, цюркскую, мангольскую, кітайска-тыбецкую і шэраг іншых. Вялікую цікавасць для нас уяўляе індаеўрапейская моўная сям’я — адна з найбольшых па колькасці носьбітаў (больш як 2 млрд 171 млн). Да яе належыць больш за 150 моў, якія ўтвараюць 12 груп: *індыйскую* (звыш 761 млн), уключае больш за 96 жывых моў (хіндустані, раджастані, бенгалі, біхары, цыганская і інш.) і мёртвыя мовы (ведыйская, санскрыт, пракрыты, палі); *славянскую* (больш як 290 млн), у яе складзе выдзяляюць тры падгрупы: усходнюю (беларуская, руская, украінская мовы), заходнюю (польская, чэшская, славацкая, лужыцкая, або сербска-лужыцкая, кашубская і мёртвая палабская мовы), паўднёвую (балгарская, сербская, македонская, харвацкая, славенская і мёртвая стараславянская мовы); *балтыйскую* (каля 5 млн), уключае дзве жывыя мовы — літоўскую і латышскую, а таксама мёртвую мову — прускую; *германскую* (каля 425 млн), уключае тры падгрупы: паўночнагерманскую (дацкая, шведская, нарвежская, ісландская і фарэрская мовы), заходнегерманскую (англійская, нямецкая, галандская, фламандская, ідыш, ці новаяўрэйская, мовы), усходнегерманскую (мёртвыя мовы: гоцкая, бургундская і інш.); *раманскую* (каля 576 млн), умоўна падзяляецца на тры падгрупы: цэнтральную (французская, італьянская, рэтараманская, сардзінская мовы), заходнюю (іспанская, партугальская, каталанская, правансальская мовы), усходнюю (румынская, малдаўская, мёртвая — лацінская мовы) і іншыя групы. Грэчаская, албанская і армянская мовы ўтвараюць адпаведныя самастойныя групы індаеўрапейскай сям’і моў.

Падгрупы моў славянскай групы склаліся гістарычна, іх назвы адпавядаюць геаграфічнаму размяшчэнню славян. Блізкасць славянскіх моў тлумачыцца ў першую чаргу тым, што ў пэўны перыяд продкі сучасных славянскіх народаў жылі разам на параўнальна невялікай тэрыторыі, так званай прарадзіме славян (III тысячагоддзе да н. э. – VI ст. н. э., тэрытарыяльныя межы ўключаюць прастору ад Дуная і Одэра да Дона і Волгі). Зразумела, што ў той час сувязь паміж імі была вельмі цесная, а падабенства, у тым ліку і моўнае, было значна большым, чым цяпер. Гэта дазваляе гаварыць аб так званай праславянскай мове, або агульнаславянскай мове-аснове, агульнай мове ўсіх славян, фрагменты якой можна ўзнавіць на падставе некаторых старажытных фактаў, што захаваліся ў асобных славянскіх мовах і дыялектах.

У сучасных славянскіх мовах захавалася з таго часу шмат агульнага ў лексіцы, фанетыцы, граматыцы. Пра агульнасць паходжання славянскіх моў сведчыць вялікая колькасць аднакаранёвых слоў (роднасных): *зямля, ноч, неба, лес, слова, сіні, зіма, жыць* і інш.

З VI ст. у выніку паслаблення сувязей паміж славянскімі плямёнамі агульнаславянскае адзінства перастала існаваць. З гэтага часу пачалося вылучэнне славянскіх моўных груп, асобных славянскіх моў. З блізкіх паміж сабой племянных дыялектаў склалася агульнаўсходнеславянская мова, якую яшчэ называюць старажытнарускай, або ўсходнеславянскай.

Вытокі беларускай мовы

З XIII–XIV стст. моўныя адрозненні асобных усходнеславянскіх тэрыторый становяцца больш прыкметнымі ў параўнанні з папярэднім перыядам. Пры вызначэнні самастойнасці блізкароднасных моў неабходна ўлічваць не толькі лінгвістычныя, але і гісторыка-культурныя фактары. У жыцці ўсходнеславянскага насельніцтва важную ролю адыгралі трагічныя падзеі XIII–XVI стст. Паўночна-ўсходнія і паўночныя землі на 250 гадоў трапілі пад цяжкае мангола-татарскае ярмо.

У канцы XII – пачатку XIV стст. на тэрыторыі былой Кіеўскай Русі ўтварыліся дзве дзяржавы – Вялікае Княства Літоўскае і Маскоўская Русь. У перыяд з XIV ст. па XVI ст. утварыліся тры асобныя народнасці – беларуская, руская і ўкраінская і адначасова сфарміраваліся адпаведна тры мовы – старабеларуская, стараруская і стараўкраінская. Беларуская народнасць склалася на аснове трох плямёнаў – дрыгавічоў, крывічаў, радзімічаў. Даследчыкамі гісторыі ўсходнеславянскіх моў устаноўлена, што ўжо ў агульнаўсходнеславянскай мове трэба шукаць вытокі тых фанетычных з’яў, якія пазней сталі характэрнымі рысамі беларускай мовы.

Менавіта ў складзе Вялікага Княства Літоўскага ў XV–XVI стст. старабеларуская мова дасягнула найвышэйшага ўзроўню свайго развіцця. Яна стала дзяржаўнай мовай Княства, што было замацавана Статутам, на ёй афармляліся дзяржаўныя дакументы, пісаліся летапісы, ствараліся арыгінальныя і перакладныя мастацкія творы, навуковая, вучэбная, публіцыстычная і рэлігійная літаратура, вялася дыпламатычная перапіска. Да нашага часу дайшоў архіў урадавай канцылярыі Вялікага Княства Літоўскага – Літоўская метрыка, якая налічвае каля 600 тамоў і з’яўляецца найкаштоўнейшай крыніцай вывучэння мовы і гісторыі беларускага народа.

На старабеларускай мове ўпершыню ў гісторыі ўсходніх славян распачалося кнігадрукаванне. Менавіта Францыск Скарына ўзняў беларускую мову і беларускую культуру на еўрапейскі ўзровень.

Перыяд фарміравання і развіцця старабеларускай літаратурнай мовы ахоплівае вялікі адрэзак часу, амаль паўтысячагоддзя. За такі доўгі перыяд адбываліся змены і ва ўмовах яе функцыянавання, і ў сферах выкарыстання, і ва ўзаемаадносінах з іншымі мовамі. Змянялася і само яе аблічча – лексіка-фразеалагічны склад і правапісна-граматычныя рысы, стылістыка, сродкі і прыёмы літаратурнага выказвання. Змены адбываліся паступова, шляхам пераемнасці паміж старым і новым, пры адсутнасці строга вызначаных літаратурных нормаў. Таму ўзнікаюць цяжкасці пры вырашэнні пытанняў, звязаных з перыядызацыяй старабеларускай літаратурнай мовы, вызначэннем яе сувязей з народнай гаворкай, адносінаў да іншых моў.

Існуюць розныя погляды на тое, з якога часу можна ўжо гаварыць пра ўласнабеларускую літаратурную мову, бо на Беларусі яшчэ доўгі час захоўваліся традыцыі агульнаўсходнеславянскага пісьменства. Аднак мясцовыя моўныя рысы так ці інакш заўсёды пранікалі ў пісьмовыя помнікі. У XIII ст. спецыфічныя беларускія рысы пранікалі найперш у помнікі канцылярска-юрыдычнага (дзелавага) зместу – розныя запісы, граматы, заканадаўчыя акты і інш., якія былі непасрэдна звязаны са штодзённым жыццём народа. Развіццё беларускай літаратурнай мовы ідзе пад уплывам жывога беларускага маўлення і агульнаўсходнеславянскай кніжнасці.

З канца XIV ст. пісьменнасць на тэрыторыі Беларусі насычаецца рысамі жывой беларускай мовы ў такой ступені, што ёсць усе падставы гаварыць пра беларускую літаратурную пісьмовую мову, якая значна адрозніваецца сваімі арфаграфічнымі, граматычнымі і лексічнымі рысамі. Старабеларуская мова на працягу некалькіх стагоддзяў абслугоўвала розныя сферы грамадскага жыцця ў Вялікім Княстве Літоўскім. Яна аказала ўплыў на іншыя мовы, у прыватнасці на літаратурную мову рускай народнасці. Перыяд з XV ст. па XVI ст. вучоныя называюць “залатым векам” у гісторыі беларускай культуры, літаратуры, мовы.

Далейшы ход развіцця беларускай мовы быў надзвычай неспрыяльным. Пачынаючы з другой паловы XVI ст., на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага ўзрастае аўтарытэт польскай культуры і, адпаведна, польскай мовы, што было звязана з тагачаснай палітычнай сітуацыяй: пасля аб'яднання Вялікага Княства Літоўскага з Польшчай (у выніку Люблінскай уніі 1569 г.) беларускія землі ўвайшлі ў феадальную федэратыўную дзяржаву – Рэч Паспалітую. Вынікам гэтага стала апалячванне і акаталічванне беларускага насельніцтва і звужэнне сфер выкарыстання беларускай мовы. Паступова беларуская літаратурная мова выходзіць з афіцыйнага ўжытку, а ў 1696 г. прымаецца закон, паводле якога дзяржаўнай моваю Рэчы Паспалітай становіцца польская. З гэтага часу амаль цэлае стагоддзе справаводства вядзецца толькі на польскай мове. Паступова спыняецца друкаванне беларускіх кніг, ужыванне беларускай мовы на дзяржаўным узроўні. Аднак беларускай мовай яшчэ працягвалі карыстацца ва ўніяцкіх школах і цэрквах. Яна засталася сродкам вусных зносінаў дробнай шляхты, рамеснікаў і сялян, а таксама мовай фальклорных твораў.

У канцы XVIII ст. у выніку трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай (1795) беларускія землі ўвайшлі ў склад Расійскай імперыі, афіцыйнай мовай становіцца руская. Беларускай мовай у яе дыялектных разнавіднасцях карысталіся сяляне, блізкія да іх па сацыяльным становішчы дробная шляхта і жыхары мястэчак, ніжэйшыя слаі насельніцтва буйных гарадоў. На народна-гутарковай мове працягваў развівацца фальклор. У 1840 г. царскі ўрад забараняе ўжываць назву “Беларусь”, а ў 1867 г. – друкаванне кніг на беларускай мове. У літаратурнай беларускай мове гэтага часу амаль не было грамадска-палітычнай і навуковай тэрміналогіі, не было строгай сістэмы граматычных, лексічных і арфаэпічных нормаў. Усё гэта прывяло да заняпаду пісьмовай традыцыі беларусаў. Адсутнасць легальнай магчымасці развіваць культуру беларускага народа на роднай мове адыграла сваю негатыўную ролю і перапыніла станаўленне адзіных літаратурных нормаў мовы, што адмоўна адбілася на фарміраванні новай беларускай літаратурнай мовы, якая пачала развівацца ў XIX–XX стст. на базе вуснай народна-гутарковай мовы.

Своеасаблівасць гісторыі беларускай літаратурнай мовы ў тым, што яна, дасягнуўшы найвышэйшай ступені развіцця як у структурных, так і ў функцыянальных адносінах да пачатку XVII ст. і нават пэўным чынам уплываючы на рускую мову, паступова прыйшла да заняпаду і выйшла з ужытку ў выніку культурна-гістарычных абставін таго часу.

Новая (сучасная) беларуская літаратурная мова XIX – першай паловы XX стст.

Фарміраванне новай беларускай літаратурнай мовы супала з эпохай сацыяльнага і нацыянальнага прыгнечання беларускага народа. Адсутнасць свайго нацыянальнага дзяржаўна-палітычнага ўтварэння было галоўнай прычынай таго, што працэс складвання агульнай пісьмова-літаратурнай нацыянальнай мовы і беларускай нацыі адбываўся больш за стагоддзе. Негатыўную ролю адыграла і тое, што тагачасная філалагічная навука разглядала беларускую народна-дыялектную мову як дыялект рускай ці польскай моў, што ў прынцыпе адмаўляла права на яе літаратурную апрацоўку. Паколькі пісьмовая традыцыя аказалася перарванай, новая літаратурная мова ўзнікла на аснове жывой народнай мовы беларусаў і пры слабым выкарыстанні здабыткаў папярэдняй старабеларускай кніжнай традыцыі.

Сярод найбольш ранніх помнікаў беларускага пісьменства вылучаюцца ананімныя творы, напісаныя на жывой гутарковай мове беларускага селяніна, літаратурна не апрацаванай, з захаваннем рыс мясцовай гаворкі, з якімі і звязана ўзнікненне новай беларускай літаратуры і літаратурнай мовы. У гэтых творах знайшлі водгук палітычныя падзеі таго часу (“Песня беларускіх жаўнераў”, “Быў на Русі Чорны бог”, “Із-за Слуцка, із-за Клецка”, “Віншаванне Савасцея”), побытава-маральны стан сялянства (“Чалом, чалом, ацец-татулька”, “Вось цяпер якім люд стаў”, “Гутарка Паўлюка”). Вяршыняй парадыйнай паэзіі гэтага часу з’яўляюцца паэмы “Энеіда навыварат” і “Тарас на Парнасе”.

З ростам нацыянальна-вызваленчага руху, з пашырэннем ідэй рэвалюцыйнага рамантызму частка творчай інтэлігенцыі пачала звяртацца да мовы народа. Некаторыя з іх нават паспрабавалі пісаць па-беларуску (Я. Чачот, Я. Баршчэўскі, У. Сыракомля, А. Вярэга-Дарэўскі, А. Рыпінскі, В. Каратынскі, В. Дунін-Марцінкевіч).

Нягледзячы на царскую забарону друкаваць кнігі па-беларуску (якая была знята толькі пасля 1905 г.), у канцы XIX ст. за мяжой выходзяць творы Ф. Багушэвіча (зборнікі “Дудка беларуская” і “Смык беларускі”), з’яўляюцца вершы Я. Лучыны.

Важную ролю ў працэсе фарміравання беларускай літаратурнай мовы ў XIX ст. адыгрывала публіцыстыка, у прыватнасці нелегальная газета “Мужыцкая праўда” К. Каліноўскага.

І хаця пісьменнікі XIX – пачатку XX ст. змаглі даволі шырока адлюстравать прастату і жывасць народнай мовы, аднак адсутнасць літаратурных нормаў, неабмежаванае выкарыстанне сродкаў размоўна-бытавой мовы розных сацыяльных слаёў “прызямлялі” мову мастацкіх

твораў. У XIX ст. беларуская мова не мела магчымасці распаўсюджвацца ў розныя сферы грамадскай і культурнай дзейнасці народа. У сувязі з функцыянальна-стылявой аднабаковасцю беларуская нацыянальная літаратурная мова XIX ст., яе слоўнік і фразеалогія, выяўленчыя сродкі абмяжоўваліся пераважна паняццямі паўсядзённага побыту. Не былі ўніфікаваны і замацаваны адпаведным чынам граматычныя і арфаграфічныя нормы беларускай нацыянальнай літаратурнай мовы. У беларускіх выданнях XIX ст., надрукаваных у розных выдавецтвах, адлюстроўваліся асаблівасці роднай гаворкі асобных пісьменнікаў, што прыводзіла да пэўнай стракатасці і няўстойлівасці фанетычных і граматычных рыс літаратурнай мовы. Не было зразумела, які дыялект неабходна пакласці ў аснову выпрацоўкі і ўніфікацыі норм нацыянальнай літаратурнай мовы. Не існавала адзінай графічнай сістэмы: беларускія выданні друкаваліся часцей прыстасаванай да беларускай мовы польскай графікай і радзей рускай.

Усё гэта прывяло да таго, што працэс развіцця сучаснай літаратурнай мовы расцягнуўся больш, чым на стагоддзе. Па сутнасці, яшчэ на пачатку XX ст. беларуская мова была неўнармаванай і развівалася ў асноўным у жанрах мастацкай літаратуры.

На пачатку XX ст. умовы для развіцця беларускай мовы кардынальна змяніліся: 24 лістапада 1905 г. царскім урадам быў выдадзены т. зв. “Закон аб свабодзе друку”. Дазвалялася друкаваць арыгінальныя творы беларускай літаратуры і пераклады на беларускую мову з іншых моў. Аднак ад сваёй нацыянальнай экспансіі царызм не думаў адмаўляцца. Беларуская мова па-ранейшаму не магла пашырацца ў іншыя сферы, акрамя мастацкай літаратуры і публіцыстыкі. Дзелавыя паперы, напісаныя па-беларуску, не мелі юрыдычнай сілы, у навуцы і школе выкарыстоўвалася руская мова.

Пасля рэвалюцыі 1905–1907 гг. узнікаюць беларускія выдавецтвы, з’яўляецца беларуская нацыянальная перыёдыка: газеты “Наша Доля”, “Наша Ніва”, “Лучынка”, “Наша хата”. У іх друкуюць свае творы класікі беларускай літаратуры: Янка Купала, Якуб Колас, Максім Багдановіч, Цётка, Сяргей Палуян і інш. Іх творчасць і стала пачаткам новай беларускай літаратурнай мовы. У кастрычніку 1905 г. быў скасаваны цыркуляр Міністэрства асветы, згодна з якім забаранялася размаўляць у навучальных установах на мясцовай мове – па-беларуску. З’яўляюцца першыя падручнікі для беларускіх школ.

Узнікае беларускі прафесійны тэатр Ігната Буйніцкага, актывізуецца дзейнасць па зборы беларускага фальклору. Гэта спрыяла ўздыму кнігадрукавання на Беларусі. Большасць кніг прызначалася для малапісьменных чытачоў, таму яны былі напісаны прастай, даступнай мовай. Паколькі на Беларусі былі распаўсюджаны праваслаўная і каталіцкая рэлігіі, то адны і тыя ж кнігі часта выдаваліся двума шрыфтамі – лацінскім

і кірылічным. Найбольшы ўклад у развіццё беларускага кнігадрукавання зрабіла выдавецкая суполка “Загляне сонца і ў наша аконца”. Галоўнай мэтай таварыства ставіла друкаванне і распаўсюджванне беларускай літаратуры і тых выданняў, якія адносіліся да Беларусі. Суполка адыграла важную ролю ў папулярызацыі беларускіх кніг, якіх за 8 гадоў было выпушчана больш за 40.

У гэты час значна папоўніўся слоўнікавы склад нацыянальнай мовы – за кошт лексікі з тэрытарыяльных і прафесійных дыялектаў, запазычанняў з іншых моў, стварэння беларускіх наватвораў.

Важным крокам на шляху стабілізацыі і кадыфікацыі моўных нормаў стала выданне ў 1918 г. “Беларускай граматыкі для школ” Б. Тарашкевіча – падручніка, у якім на навуковай аснове былі распрацаваны і прыведзены ў сістэму правілы беларускай арфаграфіі, граматыкі, пунктуацыі. Трэба адзначыць, што прынцыпы правапісу, прапанаваныя Б. Тарашкевічам, выкарыстоўваюцца і сёння ў беларускамоўным замежным друку, у недзяржаўных выданнях. Гэты прынцып атрымаў назву “тарашкевіца” і з’яўляецца адным з варыянтаў літаратурнай беларускай мовы.

Складанасць працэсу развіцця беларускай літаратурнай мовы ў XIX – пачатку XX стст. заключалася ў тым, што мове неабходна было сцвердзіць сваю самастойнасць у сістэме іншых славянскіх моў.

Найбольш спрыяльнымі для беларускай мовы сталі 1920-я гг., калі яна набыла статус афіцыйнай мовы БССР і атрымала неабходную дзяржаўную падтрымку. Упершыню пасля часоў Вялікага Княства Літоўскага беларуская мова зноў абслугоўвае ўсе патрэбы дзяржавы. Аднак у ёй няма сістэмнасці, аднастайнасці ў перадачы моўных з’яў.

Пастанова ЦВК БССР “Аб практычных мерапрыемствах па правядзенню нацыянальнай палітыкі”, прынятая ў ліпені 1924 г., паклала пачатак планаваму ажыццяўленню працэсу беларусізацыі, хоць пэўныя захады па распаўсюджванні беларускай літаратурнай мовы рабіліся і раней. Беларусізацыя 1920-х гг. стварыла культурна-ідэалагічныя, лінгвістычныя і дыдактычныя ўмовы для захавання беларускай мовы ў адукацыі і культуры; вызначыла функцыянаванне беларускай мовы аж да сярэдзіны 1950-х гг., выклікала росквіт беларускай мастацкай літаратуры, вызначыла лёс самой літаратурнай мовы.

У 1920-я гг. неабходна было ў першую чаргу арганізаваць навучанне ў школе на беларускай мове. Для гэтага трэба было падрыхтаваць школьныя падручнікі, што нельга было зрабіць адразу ў сувязі з нераспрацаванасцю тэрміналогіі.

З самага пачатку працэс станаўлення новай літаратурнай мовы стаў працэсам адбору найбольш характэрных рыс жывых народных гаворак, замацаванне іх у якасці агульнанароднай нормы. Несумненна, значная роля

адводзілася першым беларускім пісьменнікам, якія ў літаратурных творах у значнай ступені выкарыстоўвалі лексіку і фразеалогію сваіх гаворак. Народная мова з'яўлялася асноўнай крыніцай і для публіцыстычнага, нават навуковага і дзелавага стыляў.

Асноўнай задачай гэтага перыяду стала стварэнне беларускай нацыянальнай тэрміналогіі, якая змагла б абслугоўваць усе сферы сацыяльна-грамадскага і культурнага жыцця рэспублікі. У лютым 1921 г. была створана Навукова-тэрміналагічная камісія, у задачу якой уваходзіла распрацоўка беларускай тэрміналогіі. На аснове гэтай камісіі ў пачатку 1922 г. быў створаны Інстытут беларускай культуры (Інбелкульт), які ў 1928 г. быў рэарганізаваны ў Беларускую акадэмію навук. Вынікам працы спецыялістаў па розных галінах ведаў і супрацоўнікаў тэрміналагічных камісій Інбелкульту на працягу 1922–1930 гг. сталі падрыхтоўка і выданне 23 выпускаў “Беларускай навуковай тэрміналогіі” (слоўнікаў перакладнога характару па матэматыцы, біялогіі, географіі, псіхалогіі, мовазнаўстве, хіміі, вайскавай справе і г. д.).

Былі апублікаваны “Беларуска-расійскі слоўнік” (1925) і “Расійска-беларускі слоўнік” (1928) М. Байкова і С. Некрашэвіча. На беларускай мове вялося навучанне ў школах, тэхнікумах, ВНУ. Упершыню па ўсіх прадметах былі створаны беларускамоўныя падручнікі для школ.

У канцы 1920-х гг. амаль уся літаратура (каля 90 %), якая выпускалася ў рэспубліцы, была беларускамоўнай, звыш за 80 % школ мелі беларускую мову навучання. Беларуская мова стала мовай справаводства, навукі і навучання. Паводле Канстытуцыі БССР 1927 г. беларуская мова абвяшчалася “пераважнай для зносін паміж дзяржаўнымі, прафесійнымі і грамадскімі ўстановамі і арганізацыямі”.

З мэтай удасканалення тагачаснага беларускага правапісу ў лістападзе 1926 г. у Мінску была склікана Акадэмічная канферэнцыя па рэформе правапісу і азбукі, удзел у якой прынялі каля 70 беларускіх і замежных навукоўцаў, выкладчыкаў, грамадскіх дзеячаў. Арфаграфічная камісія ў сціслы тэрмін падрыхтавала праект змяненняў беларускага правапісу, але па палітычных матывах ён не быў зацверджаны.

У 30-я гг. XX ст. працэс беларусізацыі практычна быў згорнуты, бо моўным пытаннем пачалі прыпісваць палітычнае гучанне. У выніку “выкрыцця нацыянал-дэмакратаў” і барацьбы з імі гінуць грамадскія дзеячы, пісьменнікі, вучоныя, работнікі культуры і асветы.

Змена палітычнай кан’юнктуры і пераход уладаў да адкрытай русіфікатарскай палітыкі пад канец 20-х гг. XX ст. спынілі працэс свабоднага, натуральнага пошуку нормы, што прывяло да паспешлівага прыняцця 26 жніўня 1933 г. пастановы СНК БССР “Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу”. Над рэформай 1933 г. працавалі ўжо зусім іншыя,

менш дасведчаныя ў беларускай мове людзі, сярод якіх былі нават нефілолагі і небеларусы. Адпаведна гэты правапіс ужо цалкам адлюстроўваў тэндэнцыю на збліжэнне беларускай мовы з рускай. Рэформа 1933 г., як адзначаюць даследчыкі, увяла ў беларускую мову каля 30 фанетычных і марфалагічных “расійскіх” асаблівасцей. Лексіка і фразеалогія рускай мовы ўводзілася паступова, у парадку “дабравольных запазычанняў” і “ўзбагачэння” беларускай мовы.

Такім чынам, правапіс перастаў адлюстроўваць вельмі істотныя якасці жывога беларускага маўлення (напрыклад, асіміляцыю цвёрдых зычных, свісцячых і шыпячых), што пацягнула за сабой глыбінныя змены ў гукавым ладзе мовы. Адбылася нівеліроўка і некаторых граматычных асаблівасцей беларускай літаратурнай мовы, што таксама аддаліла яе ад жывых гаворак цэнтральнай часткі Беларусі, якія ляглі ў аснову лексіка-граматычных і фанетычных норм.

У сілу русіфікацыйнага працэсу з беларускай літаратурнай мовы выкідваліся і замяняліся рускімі ўсе тыя словы, якія сваім каранем або словаўтварэннем адрозніваліся ад адпаведных слоў рускай мовы. Такія словы называліся “вузкімі дыялектызмамі”, або “правінцыяналізмамі”.

Аднак справа з нармалізацыяй беларускай мовы на гэтым не скончылася, і ў перадваенныя гады зноў у друку з’явіліся патрабаванні далейшых змен і ўдакладненняў правіл арфаграфіі і граматыкі.

Паступова звужаюцца сферы функцыянавання беларускай мовы, якая замяняецца рускай мовай у навучальных установах. У 1938 г. выходзіць пастанова СНК і ЦК ВКП(б) “Аб абавязковым вывучэнні рускай мовы ў школах нацыянальных рэспублік і абласцей”.

Развіццё нацыянальнай тэрміналогіі ў 30-я гады фактычна спынілася па палітычных матывах, на гэта паўплывала і рэформа правапісу 1933 г. Папярэднія традыцыі і напрацоўкі былі адрынута, шматлікія тэрмінаграфічныя працы здадзены ў сховішчы як шкодныя, нацыяналістычныя і неадпаведныя афіцыйна прынятым правапісным і лексічным нормам.

Пачынаючы з 1930-х гг., краінай быў узят курс на збліжэнне народаў і зліццё іх культур у адну культуру з адной мовай. Таму важным стала не адлюстраванне нацыянальнай спецыфікі беларускай мовы, а, наадварот, прывядзенне яе сістэмы ў адпаведнасць з рускай традыцыяй.

Працэс русіфікацыі набыў асаблівы размах у пасляваенны час. У першае пасляваеннае дзесяцігоддзе ў рэспубліцы не было агульнага цэнтра распрацоўкі і ўпарадкавання правапісу і тэрміналагічнай лексікі.

Развіццё і функцыянаванне беларускай літаратурнай мовы ў другой палове XX – пачатку XXI ст.

У другой палове XX ст. асаблівасці развіцця беларускай мовы абумоўлены яе функцыянаваннем ва ўмовах канкурэнцыі з рускай мовай. У пасляваенны час у Беларусь прыехалі спецыялісты розных галін народнай гаспадаркі з іншых рэспублік Савецкага Саюза, таму была абвешчана палітыка інтэрнацыяналізацыі, што прывяло да пашырэння рускай мовы і размывання нацыянальнай самасвядомасці. Відавочна, што нацыянальна-моўная палітыка дзяржавы мела русіфікатарскі характар, хаця афіцыйна прапагандавалася “гарманічнае” беларуска-рускае двухмоўе.

І ўсё ж у гэтых умовах аднаўляецца праца па ўпарадкаванні беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. Пачатак дыскусіяў па пытаннях нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы паклаў артыкул М. Судніка “Да пытання аб беларускім правапісе”. Прапаноўваліся як нязначныя змены, так і радыкальныя. Напрыклад, перавесці беларускі правапіс на марфалагічны прынцып напісання, як у рускай мове (тэорыя інтэрнацыяналізацыі моў у сацыялістычным грамадстве). Акадэміяй навук ствараецца арфаграфічная камісія на чале з Я. Коласам, якая ў 1951 г. апублікавала праект змен і ўдакладненняў беларускага правапісу. У 1952 г. была праведзена канферэнцыя, а ў 1957 г. Савет Міністраў БССР прыняў пастанову “Аб удакладненні і частковых зменах існуючага беларускага правапісу”.

У 1959 г. былі апублікаваны “Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”, якія дзейнічалі на працягу амаль 50 гадоў. Частковыя змены, прынятыя ў 1957 г. і выдадзеныя ў 1959 г., не з’яўляліся рэформай, а ўдакладнялі і развівалі “Правілы беларускай мовы” 1934 г. У адпаведнасці з гэтымі правіламі падрыхтаваны і выдадзены дзясяткі акадэмічных слоўнікаў літаратурнай мовы. На жаль, і ў новых “Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” засталася шмат нявырашаных праблем і супярэчнасцей, што абумовіла вялікую колькасць выключэнняў.

У 1970-ыя гг. устойлівасць існуючых норм пачала парушацца рэдакцыямі газет, часопісаў, выдавецтваў, асобнымі пісьменнікамі і журналістамі. У сваёй моўнай практыцы яны ўсё часцей пачалі парушаць рэкамендацыі, пададзеныя ў навуковых дапаможніках і даведніках. Пісьменнікі пачалі актыўна выкарыстоўваць вузкадыялектныя словы, нехарактэрныя моўныя канструкцыі, штучныя ўтварэнні. Каб выправіць такое становішча, у Акадэміі навук была праведзена спецыяльная нарада ў 1972 г. Абмяркоўваліся пытанні павышэння культуры сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Распачалася навуковая праца па распрацоўцы больш дэталёвых нарматыўных рэкаменда-

цый словаўжывання, лексікаграфічнай фіксацыі слоў. У 1987 г. выйшаў “Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне” пад рэдакцыяй М. Бірылы. Упершыню ў беларускай лексікаграфіі быў створаны нарматыўны агульнадаступны дапаможнік.

На працягу 50–80 гг. XX ст., калі працэсы дэнацыяналізацыі грамадскага і культурнага жыцця набылі надзвычай шырокі характар, сферы выкарыстання беларускай мовы, не абароненай дзяржавай, хутка звужаліся: істотна скарачаецца колькасць беларускамоўных школ, дашкольных устаноў, беларускамоўнай перыёдыкі і кніг. Беларуская мова была практычна выключана з афіцыйнага ўжытку і саступала адну пазіцыю за другой рускай мове, якая, па сутнасці, са сродку міжнацыянальных зносін ператварылася ў дзяржаўную мову рэспублікі. Пачалася новая хваля русіфікацыі.

Беларуская літаратурна-пісьмовая мова займае вядучае становішча толькі ў сферы мастацкай літаратуры. Падзеі і зрухі, што адбываліся ў краіне, абуджалі ў народзе творчыя сілы і нарадзілі такіх волатаў нацыянальнай літаратуры, як У. Караткевіч, В. Быкаў, І. Мележ, Р. Барадулін, Н. Гілевіч.

Сітуацыя кардынальна змянілася ў канцы 80-х – пачатку 90-х гг. XX ст., калі ўзніклі новыя фактары, здольныя ўплываць на моўную сітуацыю.

Працэсы дэмакратызацыі грамадскага жыцця, распачатае будаўніцтва суверэннай дзяржавы актуалізавалі ў Беларусі моўнае пытанне. Яно ўсё часцей звязваецца з праблемамі дзяржаўнага суверэнітэту, нацыянальнага адраджэння беларускага народа. Важную ролю ў пашырэнні сферы ўжывання беларускай мовы адыграла Таварыства беларускай мовы імя Ф. Скарыны (чэрвень, 1989). Пачынаюць адкрывацца класы і дашкольныя дзіцячыя ўстановы з беларускай мовай навучання. На беларускай мове працуюць вышэйшыя і спецыяльныя навучальныя ўстановы, міністэрствы і іншыя дзяржаўныя органы. У многіх арганізацыях адкрываюцца курсы па вывучэнні беларускай мовы.

У 1990 г. была прынята Дэкларацыя аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай ССР, дзе адзначалася, што Беларусь стварае нацыянальную сістэму адукацыі, культуры і інфармацыі, і закон “Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь”, які прадугледжваў паэтапнае ўвядзенне беларускай мовы ва ўсе афіцыйныя сферы жыцця рэспублікі (дзяржаўнае кіраванне, сістэма сярэдняй і вышэйшай адукацыі, сродкі масавай інфармацыі, выдавецкая справа, транспарт і інш.). У адпаведнасці з законам беларуская мова атрымала статус адзінай дзяржаўнай мовы на тэрыторыі Беларусі, а руская – мовы міжнацыянальных зносін.

Зноў сталі падыходзіць пытанні ўнарамавання правапісу і граматыкі. Праводзіліся канферэнцыі, у перыядычным друку выказваліся ўсе зацікаў-

лены асобы. Дзяржаўнай арфаграфічнай камісіяй быў падрыхтаваны і апублікаваны ў 1994 г. праект правапісу, асноўнай мэтай якога было зняць шматлікія выключэнні з правілаў. Аднак праект не быў прыняты пасля агульнанацыянальнага рэферэндуму 1995 г., па выніках якога канстытуцыйна замацавана палажэнне аб дзяржаўным статусе разам з беларускай і рускай мовы.

На жаль, рэалізацыя закона аб мовах сутыкнулася з супраціўленнем антыдэмакратычных і антыбеларускіх сіл (прыхільнікаў старога рэжыму і палітыкі русіфікацыі), якія займалі ўплывовыя пазіцыі ў парламенце і ўрадзе, адміністрацыйных установах, сродках масавай інфармацыі. Асноўныя палажэнні закона аб мовах не сталі ўкараняцца ў практыку.

Зноў беларуская мова вымушана канкурыраваць з рускай. Прычым, дэ-юрэ замацавана двухмоўе, а дэ-факта – беларуская мова не выкарыстоўваецца як дзяржаўная ў найбольш уплывовых сферах жыцця рэспублікі, не з’яўляецца рэальным сродкам зносін нацыі. Сацыяльная роля беларускай мовы зноў адышла на другі план. Значна зменшылася выкарыстанне беларускай мовы ў спецыяльнай і вучэбнай літаратуры, у перыядычным друку, сродках масавай інфармацыі і навучальным працэсе.

У такіх складаных умовах на працягу 1997–1998 гг. навуковы калектыў у складзе А. Падлужнага, А. Міхневіча, А. Цясевіч, М. Яўневіча, П. Шубы, А. Крывіцкага падрыхтаваў праект новай рэдакцыі “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”. Аднак праца была ў цэлым негатыўна ацэнена грамадскасцю.

Робочая група, створаная ў 2006 г. пры Інстытуце мовазнаўства імя Я. Коласа НАН Беларусі, падрыхтавала новую рэдакцыю “Правілаў беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” з улікам заўваг і пажаданняў, што былі зроблены падчас іх неаднаразовага абмеркавання. Такім чынам, вынікам шматгадовай працы беларускіх навукоўцаў стала падпісанне 23 ліпеня 2008 г. закона “Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”, які ўступіў у дзеянне з 1 верасня 2010 г. На думку яго аўтараў, Закон “садзеінічае стабілізацыі правапісных нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы, забяспечвае захаванне адзінага моўнага рэжыму ў школьным навучанні і адзінства друкаваных беларускамоўных выданняў, што павышае прэстыж беларускай мовы ў грамадстве як дзяржаўнай мовы Рэспублікі Беларусь”.

І на сённяшні дзень у нацыянальнай мовы беларусаў ёсць пэўныя праблемы, але не ў плане развіцця яе як сістэмы, а ў плане яе становішча і стану ў сучасным грамадстве, у плане яе запатрабаванасці як рэальнага сродку зносін. Нягледзячы на тое, што зусім нядаўна беларуская мова ўключана ЮНЕСКА (спецыялізаваная ўстанова ААН па пытаннях адука-

цыі, навукі і культуры) у спіс моў, якія знаходзяцца ў стане рызыкі знікнення, неабходна добра ўсведамляць: на сёння беларуская мова – гэта адна з найбольш пашыраных пісьмовых літаратурных моў свету. З 3,5 тысяч моў свету не больш за 400 з’яўляюцца высокаразвітымі літаратурнымі пісьмовымі мовамі. Па падліках замежных спецыялістаў, беларуская мова ўваходзіць у першую сотню гэтых моў. А гэта значыць, што яна займае сваё належнае месца і сярод славянскіх моў, і на лінгвістычнай карце свету.

Ёсць вельмі істотныя праблемы з існаваннем беларускай мовы як сродку зносінаў у нашым грамадстве, але і на пачатку XXI ст. беларуская мова выяўляе высокую ступень жыццяздольнасці і жыццёвасці: яна пранікае ў новыя, вельмі актуальныя для жыцця сучаснага грамадства галіны камунікацыі – інтэрнэт-прасторы, канфесійную сферу, сферы маркетынгу і рэкламы. Нягледзячы на ўсе праблемы, беларуская мова пашырае сваю камунікатыўную прастору. А значыць, наша мова развіваецца, удасканальваецца і не губляе сваіх правоў. І вялікая інтэлектуальная, духоўная спадчына, створаная на ёй, не будзе страчана для нашчадкаў.

ЛЕКСІЧНАЯ СІСТЭМА БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ. АСАБЛІВАСЦІ НАВУКОВАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

Лексіка (грэч. *lexikos* ‘які адносіцца да слова, слоўнікавы’) – гэта сукупнасць слоў мовы, яе слоўнікавы склад, а таксама сукупнасць слоў, якія ўжываюцца ў пэўнай сферы дзейнасці або ў творах асобнага пісьменніка. Лексіка – найбольш адкрыты і пранікальны для змен раздзел мовы, таму дакладна падлічыць колькасць слоў, якія існуюць у мове, немагчыма: па самых сціплых падліках, слоўнікавы склад сучаснай беларускай мовы налічвае каля паўмільёна літаратурных і дыялектных слоў.

Словы, якія складаюць лексіку сучаснай беларускай літаратурнай мовы, характарызуюцца пэўнай спецыфікай: яны адрозніваюцца паводле паходжання, ступені актыўнасці, сферы выкарыстання і, нарэшце, паводле стылістычнай прыналежнасці. Вывучэнне гэтых асаблівасцей з’яўляецца адной з найважнейшых задач спецыяльнага раздзела мовазнаўства, які вывучае слоўнікавы склад мовы, лексічныя значэнні слоў, іх паходжанне, развіццё і ўжыванне, – **лексікалогіі** (*lexikos* ‘слоўнікавы’ і *logos* ‘вучэнне’).

Слова як прадмет вывучэння лексікалогіі – мнагагранная і складаная структурна-семантычная адзінка. Гэта фанетычна і граматычна аформленая адзінка мовы з пэўным значэннем. Кожнае слова мае лексічнае і граматычнае значэнне.

Лексічнае значэнне слова – гэта яго суаднесенасць з тымі ці іншымі з’явамі або прадметамі, рэчаіснасцю (тое, што слова абазначае: *дом* – ‘будынак для жылля, размяшчэння ўстаноў і прадпрыемстваў’).

Граматычнае значэнне слова – гэта абагульненае, абстрактнае значэнне, якое ўласціва групам слоў (форм) і мае ў мове рэгулярнае выражэнне. Яно паказвае на прыналежнасць слова да пэўнай часціны мовы, акрэслівае магчымасці яго словазмянення і спалучэння з іншымі словамі і выражаецца канчаткам або канчаткам і прыназоўнікам адначасова, прыстаўкай, націскам, праяўляецца ў граматычных катэгорыях роду, ліку, склону, трывання, часу і інш. (*дом* – назоўнік, мужчынскага роду, 2-га скланення, адзіночнага ліку, неадусаўлёны і г. д.).

Словы бываюць адназначнымі і мнагазначнымі. Словы, якія маюць толькі адно значэнне, называюцца **адназначнымі**. Гэта пераважна словы, якія абазначаюць навуковыя і тэхнічныя паняцці, а таксама некаторыя назвы раслін, жывёл, птушак, прадметаў (*кісларод, квадрат, алень, аловак, футбол, бяроза* і інш.). Аднак большасць слоў беларускай мовы маюць не адно, а некалькі значэнняў, такія словы называюцца **мнагазначнымі**. Кожнае значэнне мнагазначнага слова стала замацавалася ў мове і адлюстравана тлумачальнымі слоўнікамі, напрыклад, *кола* ‘круг, які круціцца на восі і прыводзіць у рух павозку, які-небудзь механізм’ і ‘*перан.* група людзей, яб’яднаныя якімі-небудзь сувязямі’.

Адрозніваюць **прамае** і **пераноснае** лексічнае значэнне слова. Прамае значэнне – першаснае, зыходнае, якое стала асноўным. Пераноснае значэнне ўзнікае на базе прамога ў выніку пераносу назвы адной з’явы на другую на аснове агульнасці іх прымет.

У залежнасці ад прыметы, пакладзенай у аснову пераносу назвы з аднаго прадмета, з’явы або якасці на другі, адрозніваюць наступныя тыпы полісеміі: метафара, метанімія і сінекдаха.

Метафара – перанос назвы з аднаго прадмета, з’явы рэчаіснасці на другі на аснове падабенства:

– вонкавай формы: *шышка сасновая – шышка на галаве; востры серп – серп месяца*;

– колераў: *залаты нярсцёнак – залаты колас; чорны колер – чорны дзень, чорныя думкі, чорны намер*;

– прызначэння, функцыі: *крыло птушкі – крыло самалёта*;

– размяшчэння: *хвост рыбы – хвост поезда* і інш.

На аснове падабенства адбываецца таксама перанос назваў і ў тых выпадках, калі дзеянні, якасці, уласцівасці, характэрныя для чалавека ды іншых жывых істот, прыпісваюцца з’явам нежывой прыроды: *стаіць чалавек – стаіць добрае надвор’е, шэпчаць дзяўчаты – шэпчаць дубровы*.

Метанімія – перанос назвы аднаго прадмета на іншы на аснове сумежнасці ў прасторы і часе, на аснове пэўнай знешняй ці ўнутранай сувязі паміж прадметамі:

– перанос назвы памяшкання на людзей, якія там знаходзяцца: *светлая школа – на суботніку працуе ўся школа*;

– перанос назвы пасудзіны на колькасць і меру таго, што змешчана ў ёй: *купіў дзве талеркі – з’еў дзве талеркі (супу)*;

– перанос назвы з дзеяння на вынік гэтага дзеяння: *пасаў азімых закончыўся – пасевы дружна зарунелі*;

– перанос назвы дзеяння на выканаўцаў гэтага дзеяння: *пайсці ў разведку – разведка вярнулася з задання*;

– перанос назвы матэрыялу на выраб з гэтага матэрыялу: *злітак срэбра – заваявалі срэбра (медаль)*;

– перанос назвы прадмета, якасці на таго, хто імі валодае: *у яго прыгожы барытон – спяваў гучны барытон*;

– перанос імя аўтара на яго творы: *чытаць пра Якуба Коласа – чытаць Якуба Коласа*.

Сінекдаха – перанос назвы аднаго прадмета на другі на аснове колькасных адносін:

– ужыванне слова як назвы цэлага і часткі гэтага цэлага: *прыгожа цвіце сліва – з’еў смачную сліву*;

– ужыванне слова як назвы часткі цэла чалавека і ў значэнні ‘чалавек’: *адкрыць рот – у сям’і восем ратоў*;

– ужыванне аднаго ліку замест другога: *“Не возьме немец Масквы”, – гаварыла цётка Тэклі (М. Парахневіч). Не дадзім, каб новыя Хатыні ранами чарнелі на зямлі! (Х. Жычка)*;

– ужыванне канкрэтнай назвы замест агульнай і наадварот: *Ніколі не бывае, каб у хаце вывелася капейка (Г. Далідовіч)*;

– ужыванне назвы адзення, абутку замест назвы чалавека, яго імя ці прозвішча: *Вось вылезла за вароты з двара аднаго барановая шапка, зірнула асярочна на бакі і застыла на вуліцы пры плоце (Р. Мурашка)*.

Узнікшы і замацаваўшыся ў моўнай практыцы, новыя значэнні слова ўзбагачаюць мову, служаць крыніцай вобразнасці.

На кожным этапе развіцця мовы суіснуе лексіка **актыўная** (словы, якія ведаюць і актыўна ўжываюць усе носьбіты мовы) і **пасіўная** (словы, зразумелыя для большасці носьбітаў мовы, але яны ўжываюцца рэдка і захоўваюць адценне ўстарэласці або навізны).

Устарэлымі лічацца словы, што ў сучаснай беларускай мове выйшлі з актыўнага выкарыстання. Сярод іх вылучаюцца гістарызмы і архаізмы. **Гістарызмы** – гэта назвы пэўных прадметаў, з’яў мінулых эпох (*кальчуга, лапці, ураднік, пан, калчан, бурмістр, гайдук*); гістарызмы не маюць

сінонімаў і ўжываюцца як нейтральныя словы ў навуковай, вучэбнай і мастацкай літаратуры пры апісанні старажытнасці, тлумачэнні гістарычных падзей. **Архаізмы** – гэта ўстарэлыя назвы сучасных прадметаў і з’яў, якія ў працэсе развіцця мовы былі заменены новымі словамі-сінонімамі (параўн. *раць і войска, чало і лоб, перст і палец*).

Неалагізмы – гэта словы, якія называюць новыя паняцці з розных сфер дзейнасці чалавека і не ўвайшлі ў склад агульнай лексікі ў пэўны час свайго існавання. Кожная мова на працягу свайго развіцця няспынна папаўняецца неалагізмамі. Асабліва шмат новых слоў з’яўляецца ў сувязі са значнымі сацыяльна-палітычнымі зрухамі, зменамі ў вытворчасці, навуцы, мастацтве (*прамоўтар, рэбрэндынг, франчайзінг, клірынг, сэлфі*). Калі жыццёвая з’ява, якую абазначае неалагізм, страчвае актуальнасць, то і сама слова паступова пачынае ўспрымацца як устарэлае (*рабфак, серадняк, кулак, вылучэнец*), а калі новае слова адпавядае законам мовы, а з’ява, якую гэта слова называе, жывая, то яно вельмі хутка перастае ўспрымацца як неалагізм і пераходзіць у групу агульнаўжывальных слоў, што з цягам часу нават узаконьваецца слоўнікамі літаратурнай мовы (*рэйтынг, дыскета, інтэрпол, інвестар, сайт, аэробус*).

Агульнаўжывальная лексіка і лексіка абмежаванага ўжывання

Лексіка беларускай мовы ў залежнасці ад характару функцыянавання дзеліцца на дзве вялікія групы – агульнаўжывальную і абмежаваную сферай ужытку. У першую групу ўваходзяць словы, выкарыстанне якіх не абмежавана ні тэрыторыяй распаўсюджвання, ні родам дзейнасці людзей; яны складаюць аснову слоўнікавага складу беларускай мовы. Значэнне такіх слоў зразумела кожнаму носьбіту мовы: *новы, дабро, бег, ісці, дзіця, вада, жыццё, чырвоны, лічыць, дом, прыгожы, трава* і інш.

Да лексікі абмежаванага ўжытку адносяцца словы, выкарыстанне якіх абмежавана: 1) мясцовасцю (дыялектная лексіка); 2) родам заняткаў ці інтарэсаў (жаргонная лексіка); 3) прафесіяй (спецыяльная лексіка).

Дыялектныя словы адрозніваюцца ад агульнаўжывальных лексічнымі, фанетычнымі або граматычнымі асаблівасцямі: *запан* ‘фартух’, *чыравікі* ‘чаравікі’, *цяртуха* ‘тоўчаная бульба’, *абножыца* ‘натаміць ногі’, *медвэдыны* ‘ажыны’, *тутацька* ‘тут’, *балён* ‘шкляная трохлітровая банка’, *валошка* ‘васілёк’, *жалязко* ‘прас’, *лапiк* ‘кавалак, абрэзак тканіны’ і інш. Дыялектныя словы ў мове насельніцтва пэўнай мясцовасці выконваюць намінацыйную функцыю, а ў мове мастацкіх твораў ужываюцца як сродак моўнай характарыстыкі персанажаў.

Жаргонныя словы ўжываюцца ў гутарковай мове людзей, аб’яднаных сумесным заняткам, агульнымі інтарэсамі; ёсць жаргон паляўнічых,

студэнтаў, спартсменаў і інш. Жаргонная лексіка – гэта пераасэнсаваныя, метафарызаваныя, часам фанетычна скажоныя словы літаратурнай мовы: *аўтамат* ‘залік за працу на практычных занятках’, *тачка* ‘аўтамабіль’, *хвост* ‘акадэмічная запазычанасць’, *клёва* ‘вельмі добра’. Жаргонныя словы і выразы заўсёды экспрэсіўныя, маюць адценне грубасці; у мастацкіх і публіцыстычных творах яны ўжываюцца як стылістычны сродак для рэалістычнай абмалёўкі людзей пэўных сацыяльных і ўзроставых груп.

Адной з разнавіднасцей жаргонаў з’яўляецца *арго* (фр. *argot* ‘замкнуты, нядзейсны’) – мова сацыяльна замкнутых груп грамадства (злодзеяў, жабракоў, турэмшчыкаў і інш.). Гэта засакрэчаная мова, вядомая толькі вузкаму колу людзей. Асобныя аргатызмы атрымліваюць распаўсюджанне за межамі арго: *блатны*, *макрушнік*, *пяро (нож)*, *раскалоца*, *шухер*, *фраер* і пад., але пры гэтым яны практычна пераходзяць у разрад прастамоўнай лексікі.

Ужыванне жаргоннай лексікі робіць маўленне не толькі грубым, непрыстойным, але і нехайным, невыразным, ацэньваецца як рэзка адмоўная з’ява, якая сведчыць пра прымітыўнасць мыслення, нізкі культурны ўзровень развіцця асобы.

Спецыяльную лексіку ўжываюць і разумеюць толькі людзі пэўнай спецыяльнасці: *планіметрыя*, *феод*, *дыслакацыя*, *ліміт*, *урбанізацыя*, *сегрэгацыя*, *палеаліт* і інш.

Да спецыяльнай лексікі адносяцца словы, што ўжываюцца прадстаўнікамі пэўнай спецыяльнасці ці галіны навукі. У разрад гэтай групы лексікі абмежаванага ўжывання ўваходзяць тэрміны, наменклатурныя і прафесійныя словы (прафесіяналізмы).

Слова “**тэрміналогія**” выкарыстоўваецца ў двух асноўных значэннях:

1. Сістэма тэрмінаў пэўнай галіны навукі, тэхнікі або мастацтва, якая адлюстроўвае адпаведную сістэму паняццяў. Напрыклад, *гістарычная тэрміналогія*, *філалагічная тэрміналогія*, *тэрміналогія эканомікі*.

2. Раздзел мовазнаўства, які займаецца вывучэннем тэрмінаў.

Тэрміналогія ўключае агульнанавуковыя, міжнавуковыя і вузкаспецыяльныя тэрміны. **Агульнанавуковыя тэрміны** – важны кампанент лексікі навуковага стылю. Такія словы-тэрміны можна сустрэць ва ўсіх тэрміналагічных сістэмах: *актуальнасць*, *мэтазгоднасць*, *фарміраванне*, *дэталізацыя*, *элемент*, *лабараторыя*, *метад*, *даследаваць*, *функцыя*, *аналіз*, *працэс*. **Міжнавуковыя тэрміны** ўваходзяць у тэрміналагічныя сістэмы некалькіх галін ведаў, паколькі выражаюць найбольш агульныя паняцці, якія суадносяцца з аб’ектамі, з’явамі, працэсамі, уласцівасцямі ў розных галінах навукі: *злучэнне* (тэхн., хім., астран.), *кампанент* (хім., фіз., лінгв.), *канцэнтрацыя* (грам.-паліт., эканам., псіхал.). **Вузкаспецыяльныя тэрміны** – гэта ўласна навуковыя тэрміны, якія выражаюць сістэму

паняццяў пэўнай галіны ведаў, большасць з такіх тэрмінаў не выходзяць за межы вузкапрафесійных зносін: *апрычніна, аброк, нумізматыка, манускрыпт, земства* і г. д.

Тэрмін з’яўляецца часткай моўнай сістэмы. Паміж тэрміналогіяй і літаратурнай мовай існуе пастаянная сувязь (многія словы з разраду агульнаўжывальных перайшлі ў разрад тэрмінаў і наадварот). Такія лексіка-семантычныя працэсы, як полісемія, аманімія, сінанімія, што працякаюць у мове, сустракаюцца і ў тэрміналогіі.

У адрозненне ад агульнаўжывальных слоў, тэрміны адносяцца да навуковага стылю, у той час як агульнаўжывальныя словы маюць міжстылёвы характар.

Адзначым, што ў слоўніках навуковыя тэрміны пазначаюцца спецыяльнымі паметамі паводле пэўнай навукі: батаніка (бат.), хімія (хім.), медыцына (мед.) і інш.

Тэрміны адрозніваюцца ад агульналітаратурных слоў наяўнасцю спецыфічных рысаў.

1. Словы агульнай лексікі засвойваюцца людзмі па меры іх авалодвання мовай. Тэрміны патрабуюць спецыяльных ведаў і падрыхтоўкі ў пэўнай галіне навукі, тэхнікі, культуры. Напрыклад, тэрміны *дэмас, ілоты, індальгенцыя, берацкая грамата, анексія, пергамент* павінны быць вядомы тым, хто вывучае гісторыю.

2. Адзначнасць тэрміна (у межах свайго тэрміналагічнага поля). Кожны тэрмін павінен абазначаць толькі адно паняцце ў навуцы ці тэхніцы.

3. Сістэмнасць – кожны тэрмін з’яўляецца адзінкай пэўнай тэрміналагічнай сістэмы, якая абмежавана адной галіной навукі; толькі ў межах гэтай сістэмы тэрмін выяўляе сваю сутнасць.

4. Адсутнасць канатацый – лексічнае значэнне тэрміна не павінна ўтрымліваць эмацыянальнасць, ацэначнасць, экспрэсію.

Тэрміналогія – гэта сукупнасць тэрмінаў, звязаных адзін з адным на паняццёвым, лексіка-семантычным, словаўтваральным і граматычным узроўнях. Іншымі словамі, тэрміналогія – гэта сістэма, звёнамі якой з’яўляюцца тэрміны і ўнутры якой яны займаюць сваё пэўнае месца. Немагчыма выкінуць тэрмін з сістэмы, не парушыўшы яе цэласнасць.

Ад тэрмінаў неабходна адрозніваць **прафесіяналізмы** – словы, якія сустракаюцца ў мове прадстаўнікоў пэўнай прафесіі: пчаляроў, акцёраў, плытагонаў, цесляроў і інш. Некаторыя назвы разнастайных прылад працы, дзеянняў, асаблівасцей вырабаў не выходзяць за межы прафесіянальнай мовы і не становяцца афіцыйнымі назвамі як тэрміны. Напрыклад, у мове рыбакоў існуюць назвы розных прылад для лоўлі рыбы: *таптухі, кашалі, крыгі*; для сталяроў звычайнымі з’яўляюцца словы *гарбач, зензубель*,

калёўка, дарожнік, фуганак; маракі і партовыя грузчыкі ўжываюць словы-каманды: *віра* ‘падымай!’, ‘уверх!’, *майна* ‘апускай!’, ‘уніз!’ і інш.

Прафесіяналізмы займаюць значнае месца ў сферы інфарматыкі і вылічальнай тэхнікі, асабліва ў маўленні вузкіх спецыялістаў, а таксама моладзі, якая ў большай ступені і часцей, чым людзі старэйшага ўзросту, мае дачыненне да камп’ютарнай тэхнікі і інфармацыйных тэхналогій. Словы накіраваны *глюк, гугліць, венік, клава, лагаць, комп, мыла, скінуць* і пад. трывала ўвайшлі ў жыццё кожнага чалавека, які карыстаецца камп’ютарам. Новае лексічнае значэнне набылі і такія словы, як *мазгі* ‘аператыўная памяць’, *сетка* ‘Інтэрнэт’, *сектар* ‘гігабайт інфармацыі’ і інш.

Па сутнасці сваёй прафесіяналізм – гэта слэнгавае (жаргоннае) слова, якое замяняе афіцыйна прызнаны тэрмін. Дзякуючы сцісласці, лаканічнасці і здольнасці выражаць іранічна-жартаўлівыя адносіны яны папулярныя сярод рознаўзроставаых карыстальнікаў.

Значную ролю ў папайненні тэхнічнай тэрміналогіі адыгрываюць наменклатурныя назвы. Наменклатура ўзнікла значна пазней. Сістэмнае вывучэнне яе пачалося ў канцы XIX – пачатку XX ст.

Наменклатура – гэта назвы, якія выкарыстоўваюцца ў якой-небудзь галіне навукі, вытворчасці для абазначэння яе аб’ектаў (у адрозненне ад тэрміналогіі, дзе ўтрымліваюцца назвы абстрактных паняццяў і катэгорый), напрыклад, матэматычныя тэрміны *тэарэма, аксіёма, доказ* і матэматычная наменклатура – назвы канкрэтных тэарэм (*Піфагора, Ферма*); (бат. *крушына ломкая, верас звычайны, таполя чорная, хвоя звычайная*), (гіст. *грамадзянская вайна, другая сусветная вайна, Вялікая Айчынная вайна*).

Спосабы ўтварэння тэрмінаў

У беларускай мове тэрміны, як і звычайныя словы, утвараюцца паводле пэўных словаўтваральных мадэлей. Асноўнымі спосабамі ўтварэння тэрмінаў з’яўляюцца: лексіка-семантычны, сінтаксічны, марфемны, аснова- і словаскладанне, складана-суфіксальны, абрэвіяцыя.

Лексіка-семантычны спосаб звязаны з т. зв. *тэрміналагізацыяй* агульналітаратурных слоў, якія шляхам пераасэнсавання набываюць новае тэрміналагічнае значэнне. Гэты спосаб даволі прадуктыўны пры станаўленні беларускай тэрміналагічнай лексікі: *ячмень* (расліна і захворванне), *барабан* (інструмент і дэталі машыны), *вочка* (металург.), *парасонік просты* (бат.). Асноўнымі відамі пераасэнсавання слоў літаратурнай мовы з’яўляюцца *метафарызацыя* (перанос назвы агульнавядомага прадмета адбываецца на аснове падабенства формы, колеру, унутраных якасцей, функцый, з’яў і інш., напрыклад: *арэшак* ‘плод, семя ў выглядзе ядра

ў цвёрдай шкарлупцы’ і *арэшак* ‘татунак каменнага вугалю’) і **метанімізацыя** (перанос назвы адбываецца на аснове сумежнасці, напрыклад: *выцяжка* ‘прыстасаванне для вентыляцыі памяшканняў’ і *выцяжка* ‘рэчыва, здабытае выцяжэннем з расліннай або жывёльнай тканкі з дапамогай якой-небудзь вадкасці; экстракт’; *кукуруза* ‘аднагадовая расліна сямейства злакавых’ і *кукуруза* ‘зерне гэтай расліны’).

Лексіка-семантычны спосаб утварэння тэрмінаў характарызуецца значнай прадуктыўнасцю. Ён мае асаблівае значэнне для мовы навукі. Справядліва сцвярджаюць, што менавіта гэты спосаб быў адным з першых словаўтваральных прыёмаў стварэння тэрміналагічных найменняў. Даследчыкі канстатуюць выкарыстанне яго ў перыяд, які папярэднічаў фарміраванню мовы навукі.

Сінтаксічны спосаб – спосаб утварэння тэрмінаў шляхам рознага тыпу спалучэнняў – самы прадуктыўны амаль ва ўсіх галінах навукі і тэхнікі. Прадуктыўнасць састаўных найменняў выклікаецца тэндэнцыяй моўнага развіцця, таму што пры ўтварэнні тэрмінаў не прыцягваецца новы моўны матэрыял і не ствараюцца новыя моўныя адзінкі, а выкарыстоўваюцца ўжо існуючыя, на базе якіх і з’яўляюцца састаўныя тэрміны-найменні. Адметная асаблівасць тэрмінаў-словазлучэнняў, якая адрознівае іх ад словазлучэнняў агульналітаратурнай мовы, у тым, што ім уласціва перш за ўсё класіфікацыйная функцыя: атрыбут у іменных тэрмінах-словазлучэннях паказвае на якую-небудзь адметную прымету паняцця і вылучае яго з больш шырокага класа ў падклас, рад і г. д.

Найбольшая колькасць тэрмінаў утворана па мадэлях: прыметнік + назоўнік, назоўнік + назоўнік і назоўнік + прыметнік + назоўнік, хоць у беларускай мове пашыраны і большкампанентныя словазлучэнні: *магдэбургскае права*, *палітычныя рэпрэсіі*, *феадальная раздробленасць*, *рух славянскіх перасяленцаў*, *духоўная культура беларускай народнасці*, *рэалібітацыя ахвяр палітычных рэпрэсій*, *працэс утварэння беларускай народнасці* і пад.

Марфалагічны спосаб – спосаб утварэння новых слоў шляхам афіксацыі, аснова- і словаскладання, бязафіксным спосабам паводле існуючых у мове мадэлей і заканамернасцей.

▪ **Суфіксальны** (у тым ліку нульсуфіксальны) з’яўляецца вельмі пашыраным спосабам утварэння тэрмінаў:

– ад уласных імёнаў і назваў з дапамогай суфіксаў **-ізм-** (**-ызм-**), **-эзм-**, **-янств-** (**-іянств-**), **-ій** (**-ый**), **-іт-**, **-еўск-** (**-ск-**), **-ўств-**, **-ав-** (*Хрыстос – хрысціянства*, *Канфуцый – канфуцыянства*, *Эйнштэйн – эйнштэйнін*, *Калумбія – калумбіт*, *Брайль – брайлеўскі шрыфт*);

– пры дапамозе прадуктыўных для беларускай тэрміналогіі суфіксаў **-нн-**, **-енн-**, **-энн-**, **-онн-** для абазначэння працэсаў (*даследаванне*,

акругленне, вылічэнне, абсталяванне і інш.), суфікса **-к-** для абазначэння прадметнасці (*насадка, наладка, падрыхтоўка, загартоўка*), суфікса **-нік-** (замяняльнік, мнагаграннік); суфікса **-асць** (*паралельнасць, хібнасць*);

– пры дапамозе нулявога суфікса для ўтварэння аддзяяслоўных назоўнікаў (*абмер, адбор, бег, рух, зрээ, дзель*);

– пры дапамозе інтэрнацыянальных суфіксаў **-ізм-, -ізафікацы-(я), -фікацы-(я), -іст-, -аж-, -ацы-(я)** і інш. (*гістарызм, газіфікацыя, праграміст, камуніст, паланізацыя*).

У беларускай тэрмінасістэме ўтварэнні з суфіксамі **-цель-** не маюць пашырэння, ім адпавядаюць лексемы з суфіксамі **-нік-, -льнік-**: *показатель – паказнік*, а не *паказацель*, *преобразователь – пераўтваральнік*, а не *пераўтварацель*.

У некаторых прыметніках замест запазычаных **-аль(н)-, -яль(н)-, -іль(н)-** выкарыстоўваецца суфікс **-н-**: *функциональный – функцыйны, полиномиальный – паліномны*. Пераважна выкарыстоўваюцца суфіксы **-ав-(-ов-, -ев-)** (параўнальна з суфіксам **-н-**): *выборочный – выбаркавы (выбарачны); блочный – блокавы (блочны)*.

■ **Прэфіксальны** (прыставачны) спосаб:

– пры дапамозе інтэрнацыянальных прэфіксаў: **ультра-, экстра-, супер-, інтэр-, анты-, дэ-** і інш. (*антысеміт, ультраімперыялізм, экстраардынарны, контрпрыклад*);

– пры дапамозе ўласнабеларускіх прэфіксаў **без-, проці-, звыш-, не-, у-, ва-, за-, ад-** (*падгрупа, суадносіны, процідзеянне, бескантрольны*).

■ **Прэфіксальна-суфіксальны** спосаб характарызуецца адначасовым далучэннем да асновы прыстаўкі і суфікса (*міжасабовы, процілеглы, антыгістарызм, адсотка*).

■ **Аснова- і словаскладанне** – таксама пашыраны спосаб папаўнення тэрміналагічнай лексікі:

– пры дапамозе грэка-лацінскіх і інтэрнацыянальных элементаў: **бія-, -граф, -графія, -лог, -логія, макра-, мікра-, -фон, аэра-, астра-, -мер, -трон, аўта-, -фон, -стат, электра-, авія-, метр-, відэа-** і інш. (*храналогія, антыкрызісны, аўтограф, відэазапіс, макраэканоміка*);

– пры дапамозе ўласнабеларускіх асноў (*землеўладальнік, малазразумелы, супрацьпастаўленне, архівасховішча*).

■ **Складанасуфіксальны** – асноваскладанне з адначасовым далучэннем суфіксаў: *шматразовы, левабаковы, роўналежны* і інш.

■ **Абрэвіяцыя** – утварэнне складанаскарочаных слоў шляхам складання назваў першых літар або гукаў некалькіх слоў, цэлага слова і назваў першых літар або гукаў некалькіх слоў, спалучэннем частак слоў або цэлага слова і часткі, цэлага слова і назваў першых літар астатніх слоў, а таксама некаторых іншых спалучэнняў: *ГУЛАГ* (галоўнае ўпраўленне

лагерамі), *АДСС* (адзіная дзяржаўная сістэма справаводства), *ВКЛ* (Вялікае Княства Літоўскае), *АПК* (аграпрамысловы комплекс) і інш.

Фарміраванне беларускай тэрміналогіі

Фарміраванне беларускай тэрміналогіі непасрэдна звязана з развіццём і функцыянаваннем нацыянальнай мовы. Паколькі гісторыя беларускай мовы характарызуецца працягласцю і перарывістасцю, то ёсць усе падставы сцвярджаць, што фарміраванне беларускай тэрміналогіі таксама з’яўляецца працяглым і перарывістым. Такія экстралінгвістычныя фактары, як забарона беларускай мовы Варшаўскім сеймам у 1696 г. і негатыўныя адносіны да яе царскага ўрада Расіі, якія выклікалі больш чым стагадовы разрыў паміж пісьмовымі традыцыямі старабеларускай і сучаснай беларускай мовы XVII–XVIII стст., адмоўна ўздзейнічалі на пераемнасць натуральнага фарміравання тэрміналагічнай лексікі.

Асновай фарміравання тэрміналогіі старабеларускай мовы можна лічыць намінацыі розных прадметаў і з’яў прыроды ў народным маўленні і пазней фіксацыю гэтых намінацый у пісьмовых помніках.

Для разумення працэсу развіцця беларускай тэрміналогіі важна ўзгадаць пра ўзнікненне і развіццё пісьменнасці на Беларусі.

Знойдзеныя ў Смаленску, Віцебску, Мсціславе дзелавыя запісы і прыватныя лісты на бытавыя і гаспадарчыя тэмы на бяросце (берасцяныя граматы) таксама сведчаць пра шырокае выкарыстанне пісьма на Русі і з’яўляюцца сродкам фіксацыі некаторых моўных намінацый прадметаў і паняццяў рэчаіснасці таго часу, у тым ліку і намінацый тэрміналагічнага характару. Так, у тэксце берасцяной граматы, знойдзенай у 1956 г. у Віцебску, якая датуецца XIII–XIV стст., можна вылучыць наступныя словы, што ўвайшлі ў склад тэрміналагічнай лексікі старабеларускай мовы і сталі асновай для стварэння асобных тэрмінаў з розных галін гаспадарчай дзейнасці: *грыўня, жыта, купіць, наяўнасць, прадаць* – *Калі ты прадаў адзене, то купі мне жыта за 6 грыўняў*.

XIII ст. у гісторыі пісьменнасці на тэрыторыі сучаснай Беларусі характарызуецца значнай колькасцю помнікаў, больш разнастайным характарам іх тэматыкі, што звязана з шырокім выкарыстаннем лексікі, якая служыла для намінацыі прадметаў, з’яў прыроды, паняццяў гаспадарчага і грамадскага жыцця.

У 1517 г. беларускі асветнік Ф. Скарына з Полацка выдае ў Празе першую ва ўсходнеславянскім свеце друкаваную кнігу (“Псалтыр”) на стараславянскай мове. Затым у Вільні ён выдае “Малую падарожную кніжыцу” і “Апостал”, у якіх у значнай ступені адлюстраваліся асноўныя рысы беларускага маўлення і ў прыватнасці – у лексіцы тэрміналагічнага

характару (*даремный, дорослый, досконалый, збройный, листъ, мовца, отчина, разумность, речи добрые, скарб, час*).

Усходнеславянскае кнігадрукаванне працягваюць выдатныя дзеячы Б. Ваяводка, С. Будны, В. Цяпінскі, І. Фёдараў, П. Мсціславец, браты Мамонічы, В. Гарабурда, Д. Лянчыцкі, С. Собаль і інш. Надрукаваная ў гэты перыяд літаратура складалася перш за ўсё з царкоўных твораў, а таксама з твораў, звязаных з грамадска-палітычнай і рэлігійнай барацьбой паміж прыхільнікамі і праціўнікамі царкоўнай уніі, паколькі большасць друкарняў належала мясцовым магнатам, праваслаўным брацтвам або езуітам і каталіцкім манастырам. Свецкі характар мела толькі некаторая частка кніг: граматыкі, слоўнікі, буквары, календары, у якіх зафіксавана значная колькасць тэрміналагічнай лексікі. У палемічных творах выкарыстоўвалася грамадска-палітычная тэрміналогія.

Да ліку фактараў, якія садзейнічалі фарміраванню як беларускай мовы наогул, так і тэрміналагічнай лексікі ў XIV–XVII стст., можна аднесці, па-першае, тое, што з другой паловы XIV ст. пісьмовая беларуская мова стала дзяржаўнай мовай Вялікага Княства Літоўскага. Гэта спрыяла развіццю поўнафункцыянальнасці старабеларускай мовы, фарміраванню яе асноўных стыляў, у тым ліку навуковага. Па-другое, як ужо адзначалася, у першай палове XVI ст. на Беларусі ўзнікла, а да сярэдзіны XVI ст. атрымала шырокае распаўсюджанне кнігадрукаванне, якое ў значнай ступені садзейнічала выпрацоўцы лексічных нормаў, пашырэнню слоўніка, замацаванню намінацый новых навуковых паняццяў у моўнай практыцы.

Найбольш развітымі (з пункту погляду натуральнага фарміравання) галінамі тэрміналогіі ў XIV–XVII ст. былі тыя, якія абслугоўвалі асноўныя напрамкі гаспадарчага, навуковага і грамадскага жыцця беларускага народа. Гэта грамадска-палітычная, юрыдычная, гандлёвая, сельскагаспадарчая, прамысловая, ваенная тэрміналогія, а таксама тэрміналогія мовазнаўства, астраноміі, матэматыкі і інш.

Сістэматычная праца ў галіне беларускай навуковай тэрміналогіі пачалася ў лютым 1921 г., калі была заснавана Навукова-тэрміналагічная камісія пры Навукова-літаратурным аддзеле Народнага камісарыята асветы Беларусі. У пачатку 1922 г. быў створаны Інстытут беларускай культуры, у якім прадоўжылася праца па распрацоўцы навуковай тэрміналогіі.

За параўнальна кароткі час, з 1922 па 1930 г., у краіне былі выдадзены 23 выпускі “Беларускай навуковай тэрміналогіі” з розных галін навукі, куды ўключаліся тэрміны, якія выкарыстоўваліся пераважна ў школьным выкладанні. Побач са слоўнікавай работай і ўзбагачэннем паняццйна-тэрміналагічнага фонду значным укладам Навукова-тэрміналагічнай камісіі ў развіццё беларускай тэрміналогіі з’явілася распрацоўка

тэарэтычных і практычных пытанняў тэрміналогіі, якія актыўна абмяркоўваліся ў галіновых секцыях камісіі.

У 1925 г. была выдадзена “Інструкцыя для збірання народнага слоўніка-тэрміналагічнага матэрыялу ў беларускай мове для складання слоўніка жывой беларускай мовы”. У картатэку ўвайшла частка тэрмінаў, што бытавала на тэрыторыі Беларусі, найбольш поўна былі выяўлены тэрміны сельскагаспадарчай вытворчасці, рамёстваў, промыслаў, а таксама найменні флары і фаўны.

Перарывістасць працэсу фарміравання беларускай тэрміналагічнай лексікі ў выніку гістарычных умоў развіцця і функцыянавання беларускай мовы ў XVII–XVIII стст. не толькі выклікала разрыў паміж традыцыямі старабеларускай мовы і традыцыямі сучаснай беларускай мовы і аказала адмоўны ўплыў на пераемнасць развіцця тэрміналагічнай лексікі, а і абумовіла некаторую спецыфіку шляхоў і прынцыпаў развіцця новай беларускай навуковай тэрміналогіі. У значнай ступені гэта спецыфіка знайшла адлюстраванне ў актыўным выкарыстанні дыялектных слоў. Многія лексемы характарызаваліся варыятыўнасцю і не мелі стабільнай практыкі выкарыстання, што ўскладняла іх прымяненне ў якасці тэрмінаў.

Прынцыпы стварэння новых тэрмінаў распрацоўваліся Навукова-тэрміналагічнай камісіяй і выкладаліся ў прадмовах да выпускаў “Беларускай навуковай тэрміналогіі”. Асноўны прынцып – выкарыстанне сродкаў беларускай мовы. Першым спосабам рэалізацыі гэтага прынцыпу было выкарыстанне агульнаўжывальнай лексікі беларускай мовы: *вапняк, вільгаць, вочка, вышыня, глеба, ланцуг замкнуты, святло адлюстраванае, сіла цяжару, тлушчы* і інш. Асноўная частка тэрмінаў, створаных шляхам тэрміналагізацыі агульнаўжывальных слоў, трывала замацавалася практыкай і складае аснову сучаснай беларускай тэрміналогіі. Другім спосабам выкарыстання сродкаў беларускай мовы пры стварэнні новых тэрмінаў было шырокае прымяненне на базе нацыянальнай мовы афіксальнага словаўтварэння, аснова- і словаскладання, калькавання, семантычнага перакладу: *ахоўны, зрух слаёў, голанасенныя, паглынальнік, светланосны, сціскальнасць вадкасцей*.

Члены Навукова-тэрміналагічнай камісіі шырока практыкавалі стварэнне на беларускім лексічным і словаўтваральным матэрыяле тэрмінаў-неалагізмаў, якія ў большасці выпадкаў адпавядалі навуковаму зместу адпаведных паняццяў, словаўтваральным заканамернасцям беларускай мовы і трывала замацаваліся ў сучаснай беларускай тэрміналогіі: *даследаванне, магутнасць, прастора, скорасць, ступень, уяўны*. Аднак значная частка створаных неалагізмаў не замацавалася ў беларускай тэрміналогіі з прычыны шырокай ужывальнасці ў практыцы інтэрнацыянальных і славянскіх, у першую чаргу рускіх, адпаведнікаў, а таксама з прычыны

штучнасці асобных наватвораў і недакладнай адпаведнасці навуковаму зместу абазначаемых паняццяў: *красленне (чарчэнне), скрутка (спіраль), часамер (хранометр), гадаванне (выхаванне)*.

У першае пасляваеннае дзесяцігоддзе ў рэспубліцы не было агульнага цэнтра распрацоўкі і ўпарадкавання тэрміналагічнай лексікі. Адсутнасць такога цэнтра, а таксама дапаможнікаў па тэрміналогіі стала прычынай значнага павелічэння варыятыўнасці: *шагаючы экскаватар і крочачы экскаватар, выключацель і выключальнік, скорасць і хуткасць* і г. д. Вялікая ступень варыятыўнасці тэрмінаў характэрна для выдадзеных у 1947–1950 гг. брашур і кніг па тэхналогіі металаў, будаўнічай справе, механізацыі і электрыфікацыі сельскай гаспадаркі. Моўная практыка патрабавала ўзнаўлення ў рэспубліцы тэрміналагічнай работы. У 1955 г. у Інстытуце мовазнаўства Акадэміі навук БССР быў створаны сектар тэрміналогіі, які функцыянаваў да 1965 г. У гэтым сектары падрыхтаваны і выдадзены “Русско-белорусско-латинский словарь ботанической терминологии” (Мінск, 1967), “Русско-белорусский словарь общественно-политической терминологии” (Мінск, 1970), створана картатэка і падрыхтаваны “Русско-белорусский словарь сельскохозяйственной терминологии” (рукапіс), картатэка для “Руска-беларускага політэхнічнага слоўніка”. Названыя слоўнікі ствараліся на аснове прынцыпу збліжэння беларускай тэрміналогіі з рускай. З 1965 па 1979 г. у рэспубліцы не было спецыяльнага тэрміналагічнага цэнтра.

У 1950-я гг. пад кіраўніцтвам Я. Коласа была праведзена вялікая навукова-арганізацыйная праца па стварэнні тэрміналагічнай камісіі пры Акадэміі навук БССР, у задачы якой планавалася ўключыць каардынацыйную і ўнармавальную дзейнасць па беларускай тэрміналогіі, а таксама выданне бюлетэня парэкамендаваных тэрмінаў. Смерць Я. Коласа перашкодзіла ажыццяўленню гэтай задачы.

У 1960–1970-я гг. XX ст. некаторыя пытанні беларускай тэрміналогіі знайшлі асвятленне ў шэрагу дысертацыйных прац па даследаванні пэўных тэматычных аб’яднанняў слоў і асобных галіновых тэрміналогій у сучаснай беларускай мове.

У 1979 г. у рэспубліцы створана тэрміналагічная камісія Акадэміі навук БССР, якая складалася з дзевяці секцый і ўключала вядучых вучоных, спецыялістаў розных галін ведаў. У задачы камісіі ўваходзіла распрацоўка тэарэтычных асноў і методыкі ўпарадкавання беларускай навуковай тэрміналогіі, падрыхтоўка слоўнікаў, вывучэнне вопыту работы Камітэта навукова-тэхнічнай тэрміналогіі АН СССР і тэрміналагічных органаў рэспублік.

Паколькі тэрміны ўзніклі і развіваліся на глебе нацыянальнай мовы, то лексічная, граматычная, лексіка-семантычная сістэмы мовы ляжаць

у аснове кожнай галіновай тэрміналогіі. Патэнцыяльная здольнасць беларускай тэрміналагічнай лексікі перадаць сістэму паняццяў розных галін ведаў абумоўлена высокім навукова-тэхнічным патэнцыялам рэспублікі, развітацю лексічных і граматычных сродкаў беларускай мовы, наяўнасцю пэўнай, хоць і невялікай, практыкі выкарыстання беларускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі ў беларускім перыядычным друку, на беларускім радыё, тэлебачанні, у навуковых выданнях.

З другой паловы 1980 гг. да сярэдзіны 1990-х гг. тэрміналагічная работа на Беларусі ажывілася. У гэты час асобнымі даследчыкамі і грамадствам у цэлым праводзіцца інвентарызацыя, пераацэнка тэрміналагічнага фонду на нацыянальнай глебе. Гэты перыяд характарызуецца актыўным выкарыстаннем спецыфічных рыс нацыянальнай мовы ў спалучэнні з тэндэнцыяй да інтэрнацыяналізацыі, абумоўленай узмацненнем ролі англійскай мовы ў міжнароднай камунікацыі. Абедзве тэндэнцыі ў іх спалучэнні з'яўляюцца канструктыўнымі, паколькі арыентацыя на ўласнамоўныя рэсурсы дазваляе тэрмінасістэме гарманічна ўваходзіць у сістэму мовы ўвогуле, а выкарыстанне інтэрнацыянальных элементаў дазваляе не толькі максімальна ўніфікаваць міжнародную тэрміналогію, але і ліквідаваць некаторую эмацыйную матываванасць, уласцівую тэрмінаадзінкам, утвораным на базе агульнаўжывальных слоў.

З другой паловы 1990-х гг. адбываецца пераразмеркаванне сфер выкарыстання беларускай і рускай моў у краіне. У выніку беларускамоўная тэрміналогія абслугоўвае, у асноўным, толькі асобныя гуманітарныя навукі – лінгвістыку, літаратуразнаўства, грамадазнаўства, гісторыю.

У навуковай літаратуры існуе абгрунтаванае меркаванне, што ў нармальных умовах нацыянальны тэрмінатворчы працэс павінен балансаваць паміж нацыянальна арыентаванай і міжнароднай уніфікацыйнай тэндэнцыямі. Толькі пры захаванні парытэту паміж гэтымі дзвюма тэндэнцыямі беларуская нацыянальная тэрміналогія зможа паспяхова абслугоўваць сферу навукі, тэхнікі, культуры.

Беларуская лексікаграфія

Лексікаграфія (грэч. *lexikos* ‘які датычыць слова’ і *grapho* ‘пішу’) – раздзел мовазнаўства, які займаецца тэорыяй і практыкай складання слоўнікаў.

У развіцці слоўнікавай справы на Беларусі вучоныя вылучаюць тры перыяды: даслоўнікавы, ранні слоўнікавы і перыяд развітой лексікаграфіі.

У даслоўнікавы перыяд (XIII–XV ст.) працамі, блізкімі да лексікаграфічных, былі гласарыі, або словапаказальнікі, – тлумачэнні асобных “цяжкіх” слоў старажытнага тэксту, якія выносіліся на палі рукапісу. Вядомы

рускі гласарый, датаваны 1282 г., у якім апісваліся 174 старажытнарускія, грэчаскія і старажытнаславянскія словы.

Другі перыяд пачынаецца тады, калі глосы дзеля зручнасці збіраюць у спецыяльныя рукапісныя зборнікі (гласарыі), якія называліся ў той час лексіконамі. Самыя раннія слоўнікі ўсходніх славян – старабеларускія і стараўкраінскія працы – гэта “Лексіс” Л. Зізанія (1596) і “Лексіконъ” П. Бярынды (1627). Яны мелі перакладны характар.

Са станаўленнем нацыянальнай літаратурнай мовы пачынаецца перыяд развітой беларускай лексікаграфіі. Сучасная слоўнікавая справа падзяляецца на тэарэтычную і практычную лексікаграфію, размежаванне якой адбылося яшчэ ў XIX ст., калі з’явіліся першыя рэцэнзіі і гісторыка-тэарэтычныя работы пра слоўнікі Л. Зізанія, П. Бярынды.

Усе слоўнікі падзяляюцца на энцыклапедычныя і лінгвістычныя.

У **энцыклапедычных** (грэч. *encyclopedia* ‘кола ведаў’) слоўніках (энцыклапедыях) даюцца навуковыя звесткі пра гісторыю, прыроду, насельніцтва, эканоміку, навуку, асвету, культуру, мастацтва, літаратуру, змяшчаюцца каляровыя і чорна-белыя фотаздымкі, малюнкi, рэпрадукцыі, карты, схемы. У энцыклапедыях апісваюцца прадметы, з’явы, якія абазначаюцца словамі; гэта звычайна назоўнікі (агульныя і ўласныя, часткова тэрміны). Энцыклапедыі як слоўнікі даведачнага характару бываюць аднатомныя і шматтомныя, словы ў іх размяшчаюцца ў алфавітным ці тэматычным парадку, напрыклад “Беларуская Савецкая Энцыклапедыя” ў дваццаці тамах (скарочана БелСЭ, 1969–1975), “Энцыклапедыя прыроды Беларусі” (1983–1986) у пяці тамах, “Этнаграфія Беларусі” (1989); “Міфалогія беларусаў” (2011), выдадзены персанальныя энцыклапедычныя даведнікі “Янка Купала” (1986), “Францыск Скарына і яго час” (1988) і інш.

Энцыклапедычныя слоўнікі бываюць універсальнымі і галіновымі. Універсальныя энцыклапедычныя слоўнікі даюць сістэматызаваныя звесткі з розных галін ведаў і практычнай дзейнасці людзей. Такімі слоўнікамі з’яўляюцца “Беларуская Савецкая Энцыклапедыя” (1969–1975), “Беларуская ССР: Кароткая энцыклапедыя” (КЭ БССР; 1979–1981. Т. 1–5), якая выдадзена на дзвюх мовах – беларускай і рускай, што дае магчымасць карыстацца ёю шырокаму колу чытачоў у Беларусі і за яе межамі. У адпаведнасці з пастановай Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь, выдавецтва “Беларуская энцыклапедыя” здзейсніла выданне ўніверсальнай 18-томнай “Беларускай энцыклапедыі” – першай нацыянальнай энцыклапедыі незалежнай Рэспублікі Беларусь. У ёй змешчана каля 80 тыс. артыкулаў, вялікая колькасць каляровых, чорна-белых здымкаў, карт, схем. Больш за 5 тыс. артыкулаў змешчана ў аднатомнай энцыклапедыі “Беларусь” – усебаковым, дакладным даведніку пра гісторыю, эканоміку, культуру, літаратуру, мастацтва, навуку, адукацыю.

Галіновыя энцыклапедыі даюць звесткі з якой-небудзь асобнай галіны навукі, літаратуры, мовы, мастацтва. Да такіх слоўнікаў належаць “Археалогія і нумізматыка Беларусі” (1993); “Беларуская мова” (1994); “Мысліцелі і асветнікі Беларусі X–XIX ст.” (1995).

Лінгвістычныя (лац. *lingua* ‘мова’) слоўнікі апісваюць значэнні слоў, іх ужыванне, напісанне, вымаўленне, утварэнне, паходжанне. Тут усе словы падаюцца ў алфавітным парадку, пры іх ёсць граматычныя і стылістычныя паметы.

Лінгвістычныя слоўнікі бываюць аднамоўныя, двухмоўныя і шматмоўныя.

Двухмоўныя і шматмоўныя лічацца **перакладнымі** слоўнікамі, бо ў іх словы адной мовы тлумачацца, перакладаюцца словамі іншай мовы ці іншых моў. Цяпер для перакладу выкарыстоўваюцца “Русско-белорусский словарь” у трох тамах (2012), “Англійска-беларуска-рускі слоўнік” (2-е выд., 2004), “Англійска-беларускі слоўнік” (2013).

У аднамоўных слоўніках падаюцца або растлумачваюцца словы адной мовы словамі той самай мовы. Сярод аднамоўных слоўнікаў вылучаюцца тлумачальныя, дыялектныя, гістарычныя, этымалагічныя, тэрміналагічныя, фразеалагічныя, арфаграфічныя, марфемныя, анамастычныя, слоўнікі сінонімаў, слоўнікі мовы пісьменнікаў і інш.

У **тлумачальных** слоўніках раскрываюцца значэнні слоў шляхам кароткага апісання або з дапамогай сінонімаў, прыводзяцца ілюстрацыйныя прыклады (словазлучэнні або сказы) у кантэксце. Акрамя гэтага, у тлумачальных слоўніках адначасова ўказваюцца месца націску ў слове, яго граматычныя ўласцівасці, асаблівасці правапісу, стылістычная прыналежнасць, тэрміналагічныя і фразеалагічныя спалучэнні, а часам і паходжанне запазычанага слова, як, напрыклад, у акадэмічным пяцітомным “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” пад рэдакцыяй К. Крапівы (1977–1983) ці “Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы” пад рэдакцыяй М. Судніка, М. Крыўко (3-е выд., 2002), “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” А. Булыкі (2-е выд., 2008) і інш. Як разнавіднасць тлумачальных слоўнікаў, **дыялектныя** (абласныя) слоўнікі змяшчаюць і растлумачваюць дыялектную лексіку, запісаную ў якой-небудзь мясцовасці Беларусі ці яе памежжа. Ужо надрукавана каля дваццаці беларускіх дыялектных слоўнікаў: “Дыялектны слоўнік Брэстчыны” (1989), “Слоўнік народнай мовы Зэльвеншчыны” (2005) П. Сцяцко, “Палескі слоўнік” (2000) І. Кучука, А. Малюка і інш.

Гістарычныя слоўнікі тлумачаць лексіку мінулых эпох, напрыклад, “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” ў 37 выпусках (1982–2018).

Этымалагічныя слоўнікі вызначаюць паходжанне слоў, іх пачатковае значэнне і наступныя змены, напрыклад, “Этымалагічны слоўнік беларускай мовы (т. 1–14: А–Т, 1978–2017, выданне працягваецца).

У **слоўніках устарэлых слоў** тлумачацца гістарызмы і архаізмы – рэдкавыкарыстальныя лексічныя адзінкі, якія выйшлі з актыўнага слоўнікавага запасу, напрыклад, “Слоўнік устарэлых слоў беларускай мовы” (2005) А. Макарэвіча, “Слоўнік архаізмаў і гістарызмаў” (2007) С. Струкавай і інш.

У **фразеалагічных** слоўніках тлумачыцца сэнс фразеалагізмаў і іх варыянтаў, прыводзяцца ілюстрацыйныя прыклады (цытаты), часам даецца стылістычная афарбоўка і паходжанне: “Фразеалагічны слоўнік для сярэдняй школы” (1973) Н. Гаўрош, І. Лепешава, Ф. Янкоўскага, “Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы” ў двух тамах (2-е выд. 2008) І. Лепешава.

У **арфаграфічных** і **арфаэпічных** слоўніках даецца правільнае напісанне і вымаўленне слоў: “Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне” (1987), “Беларускі арфаграфічны слоўнік” пад рэдакцыяй А. Лукашанца (3-е выд., 2012).

Марфемныя слоўнікі дапамагаюць правільна дзяліць словы на часткі (марфемы): “Марфемны слоўнік беларускай мовы” (2-е выд., 1989) А. Бардовіча, Л. Шакуна.

У слоўніках **сінонімаў** сабраны сінонімы і блізказначныя словы ў сінанімічныя рады, якія размяшчаюцца ў алфавітным парадку паводле пачатковых літар дамінантаў (асноўных, загалоўных слоў). Напрыклад, “Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў” (1976) М. Клышкі, “Слоўнік сінонімаў беларускай мовы” (2004) С. Шведава.

Слоўнікі **паронімаў** і **амонімаў** дапамагаюць правільна ўжываць і не блытаць словы з блізкім або аднолькавым гучаннем і розным значэннем як беларускай, так і рускай моў: “Цяжкія выпадкі ўжывання блізкіх па гучанню слоў” (1977) і “Слоўнік паронімаў беларускай мовы” (1994) С. Грабчыкава, “Слоўнік цяжкасцей беларускай мовы” (1987) Г. Арашонкавай, В. Лемцюговай.

У **антрапанімічных** слоўніках рэгіструюцца або тлумачацца ўласныя імёны асоб, напрыклад, “Слоўнік асабовых імён” (1965) М. Судніка, “Беларуская антрапанімія” (ч. 1–3, 1966–1982) М. Бірылы.

У **тапанімічных** рэгіструюцца ўласныя геаграфічныя назвы або тлумачыцца іх паходжанне: “Слоўнік назваў населеных пунктаў Брэсцкай вобласці” (1980), “Слоўнік назваў населеных пунктаў Гомельскай вобласці” (1986), “Краткий топонимический словарь Белоруссии” (1974) В. Жучкевіча і інш.

Спецыяльныя найменні пэўнай галіны навукі, культуры, вытворчасці і рэлігіі сістэматызуюцца і апісваюцца ў **тэрміналагічных** слоўніках, напрыклад, “Слоўнік беларускіх мясцовых геаграфічных тэрмінаў: Тапа-

графія. Гідралагія” (2005) І. Яшкіна, “Слоўнік эпітэтаў беларускай літаратурнай мовы” (1988) М. Пазнякова і інш. У сучаснай беларускай мове многія тэрміналагічныя слоўнікі з’яўляюцца перакладнымі. Напрыклад, “Руска-беларускі фізіка-геаграфічны слоўнік” (1994) З. Андрыеўскай, І. Галай, “Руска-беларускі слоўнік матэматычнай тэрміналогіі” (1991) В. Ахраменкі, “Падручны руска-беларускі слоўнік біялагічных тэрмінаў” (1992) І. Бурак, Т. Піліповіч, “Геаграфічныя паняцці і тэрміны: энцыклапедычны даведнік” (1993) і інш.

ФУНКЦЫЯНАВАННЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ВА ЎМОВАХ БІЛІНГВІЗМУ

Сутнасць і асаблівасці білінгвізму

Праблема моўнага жыцця ў нашай рэспубліцы сёння адносіцца да адной з найбольш актуальных і складаных. Разам з тым гэта праблема існуе не толькі ў нашай краіне, але і ў гісторыі суіснавання іншых народаў, іх культур і моў у шматнацыянальных краінах наогул.

Моўныя кантакты, якія дыктуюцца эканамічнымі, культурнымі і іншымі сувязямі, патрабуюць вывучэння і выкарыстання ў моўнай практыцы дзвюх і больш моў.

Білінгвізм (лац. *bi-* ‘два’, *lingua* ‘мова’), або двухмоўе, – гэта валоданне і папераменнае карыстанне дзвюма мовамі. Калі ва ўжытку знаходзяцца тры і больш моў – гэта *шматмоўе*, або *полілінгвізм*. Калі веданне дзвюх моў уласціва асобным членам соцыуму, то гэта *індывідуальны* білінгвізм, калі двухмоўнымі з’яўляюцца цэлыя групы, калектывы, то гаворка ідзе пра *калектывны* білінгвізм, калі ж двухмоўе пашырана сярод усіх прадстаўнікоў нацыі, то гэта *нацыянальны* білінгвізм. Пры нацыянальным білінгвізме ў краіне афіцыйна прызнаюцца дзве дзяржаўныя мовы (напрыклад, у Беларусі – беларуская і руская, у Фінляндыі – фінская і шведская, у Канадзе – англійская і французская).

Калі дзве мовы ўжываюцца ізалявана адна ад адной (напрыклад, на працы – адна мова, дома – другая), то гаворка ідзе пра *чысты* білінгвізм, калі ж дзве мовы ўжываюцца ўперамешку (залежыць ад камунікатыўнай сітуацыі), то гэта *змешаны* білінгвізм. Змешаны ў сваю чаргу падзяляецца ў залежнасці ад ступені разумення носбітам мовы няроднай мовы на *рэцэптыўны* (чалавек разумее другую мову, але не можа на ёй гаварыць), *рэпрадуктыўны* (чалавек разумее другую мову, аднаўляе тэкст) і *прадуктыўны* (чалавек разумее другую мову, аднаўляе тэкст і самастойна будзе на ёй сказываць).

Індывідуальнае двухмоўе не абавязкова абазначае масавае двухмоўе, і, наадварот, нацыянальнае двухмоўе можа існаваць пры індывідуальным аднамоўі. Напрыклад, Швейцарыя – шматмоўная краіна, у якой дзяржаўнымі з’яўляюцца нямецкая, французская, італьянская і рэтараманская мовы. Аднак большасць жыхароў гэтай краіны валодаюць толькі якой-небудзь адной з названых вышэй моў.

У розных сацыяльных, прафесійных групах людзей двухмоўе выяўляецца па-рознаму. Адна з яго праяў – школа, якая ў значнай ступені прадвызначае карціну валодання дзвюма мовамі ў краіне. За апошняе дзесяцігоддзе кірунак вывучэння беларускай і рускай моў мяняўся спачатку ў бок рэзкага павелічэння колькасці школ з беларускай мовай навучання, потым – амаль у процілеглы бок. Так, з пачатку 1990-х гг. да 1995 г. колькасць школ, у якіх першакласнікі вучыліся на беларускай мове, павялічылася да 76 %, што амаль адпавядала нацыянальнаму складу насельніцтва. Аднак пасля рэферэндуму 1995 г., які ўзаконіў двухмоўе, колькасць школ з беларускай мовай навучання скарацілася.

На ступень валодання беларускай і рускай мовамі моцна ўздзейнічае пазашкольнае моўнае асяроддзе, дзе большасць людзей, асабліва ў гарадах, гавораць па-руску. Таму ў дзяцей літаратурная беларуская мова, якая выкарыстоўваецца пастаянна, – з’ява рэдкая. Да таго ж і многія настаўнікі, што выкладаюць беларускую мову, выступаюць прадстаўнікамі білінгвізму, які можна вызначыць як *прафесійна арыентаваны (абумоўлены)*. На ўроках – па-беларуску, па-за школай – па-руску. Прафесійна арыентаваны білінгвізм назіраецца і ў іншых сферах жыцця краіны. Напрыклад, у тэатры, дзе акцёры на сцэне выкарыстоўваюць беларускую мову, а па-за тэатрам – рускую. Тое самае можна сказаць пра многіх дыктараў радыё, тэлебачання, якія карыстаюцца беларускай мовай толькі ў сваіх праграмах. Білінгвізм з рускай мовай у якасці толькі мовы прафесіі – з’ява нетыповая для Беларусі.

У сітуацыі двухмоўя на тэрыторыі Беларусі ўзнікла і функцыянуе такая лінгвістычная з’ява, як *трасянка*, прамежжавая форма змешанага маўлення, своеасаблівы моўны гібрыд.

Назва ўяўляе тэрміналагічную метафару, створаную ў выніку пераносу зыходнага слова з бытавой сферы ў сферу лінгвістычнай тэрміналогіі. Трасянка – гэта сумесь сена з саломай для кармлення жывёлы, якая па якасці моцна саступала сену. Калі ў гаспадра не хапае добрага сена, ён дадае салому, старанна растрасаючы яе. Карова не заўважае падману і з’ядае трасянку. Сэнс “недабраякасная сумесь” і быў перанесены ў моўную сферу.

Што такое трасянка з лінгвістычнага пункту погляду? Гэта моўны прадукт, які ўзнік шляхам механічнага змешвання ў розных прапорцыях

элементаў рускай і беларускай моў. Гэта сродак камунікацыі гарадскога насельніцтва Беларусі, русіфікаваны варыянт беларускай мовы. Ад літаратурнай мовы трасянку адрознівае поўная адсутнасць норм: беларускае маўленне не падпарадкоўваецца строгім правілам і ўяўляе сабой механічнае змяшэнне розных моўных элементаў. Акрамя таго, трасянка характарызуецца малой прадказальнасцю. З’яўленне тых ці іншых слоў у вялікай ступені залежыць ад канкрэтных умоў камунікацыі. Большасць лінгвістаў лічыць, што ў аснове трасянкі ляжыць руская лексіка і беларуская фанетыка, г. зн. рускія словы вымаўляюцца па законах беларускага маўлення. Параўн.: трас. *гавару* – рус. *говорю* – бел. *кажу*; трас. – *заработаў* – рус. *заработал* – бел. *зарабіў*. Сітуацыя двухмоўя патрабуе пэўных намаганняў пры засваенні норм рускай і беларускай літаратурнай моў. Значна лягчэй з пункту гледжання неадукаванага чалавека выкарыстоўваць своеасаблівы моўны “гібрыд”. Часцей за ўсё трасянка ўзнікае ў выніку засваення рускай мовы людзьмі, якія былі выхаваны ў вясковым ці беларускамоўным асяроддзі і апынуліся ў іншых умовах у сувязі з перасяленнем, павышэннем грамадскага статуса і інш.

Як з’ява выключна індывідуальная, трасянка ўзнікае ў выніку засваення рускай мовы так званым прамым метадам, г. зн. у працэсе моўных зносін з носьбітамі, а не ў працэсе паступовага навучання.

Такім чынам, трасянка – гэта паўмова, яна ненарматыўная, узнікае і функцыянуе стыхійна, рэалізуецца выключна ў вусным маўленні, пераважае ў гарадскіх сітуацыях камунікацыі.

На тэрыторыі Беларусі, як сведчаць шматлікія факты, розныя тыпы двухмоўя і нават шматмоўя заўсёды былі важнымі элементамі гісторыі беларускага народа. Так, у перыяд Вялікага Княства Літоўскага існавала беларуска-царкоўнаславянскае пісьмовае і вуснае двухмоўе, якое ўзнікла яшчэ ў старажытную эпоху. Значна мацней праяўлялася беларуска-польскае двухмоўе, што працягвалася амаль чатыры стагоддзі. Даволі адчувальным было таксама беларуска-лацінскае двухмоўе, уласцівае пераважна адукаваным колам насельніцтва. Практыкавалася беларуска-татарскае, беларуска-яўрэйскае, беларуска-літоўскае двухмоўе і інш. Што датычыцца беларуска-рускага двухмоўя, то ўмовы для яго зараджэння ўзніклі некалькі пазней, у канцы XVIII ст., калі пасля далучэння Беларусі да Расіі руская мова стала дзяржаўнай і на яе тэрыторыі.

Такім чынам, моўная сітуацыя на Беларусі ў пэўныя гістарычныя перыяды характарызавалася як шматмоўная.

Моўная інтэрферэнцыя і яе віды

У сітуацыі двухмоўя ўзаемадзеянне моў, якія кантактуюць, прыводзіць да інтэрферэнцыі. **Інтэрферэнцыя** (лац. *inter* ‘паміж’, *ferens, ierentis* ‘які нясе, пераносіць’) – узаемадзеянне элементаў розных моўных сістэм ва ўмовах білінгвізму. Яно выражаецца ў адхіленнях ад нормаў іншай мовы, міжвольным (несвядомым) перанясенні ў яе сістэму асаблівасцей роднай мовы. Узровень інтэрферэнцыі залежыць ад ступені авалодання другой мовай, ад умення свядома адрозніваць факты розных моў і інш. Беларуская і руска-беларуская інтэрферэнцыя – з’ява даволі распаўсюджаная і закранае ўсе сферы моўнай сістэмы:

– фанетыку (**фанетычная** інтэрферэнцыя), калі, напрыклад, у рускай мове двухмоўнага індывіда сустракаюцца такія беларускамоўныя фанетычныя рысы, як цвёрдыя [р] і [ч] на месцы рускіх мяккіх [р’] і [ч’], дзеканне і цеканне, ярка выражанае аканне і г. д.;

– акцэнтацыю (**акцэнтная** інтэрферэнцыя), калі двухмоўны індывід размаўляе, напрыклад, на беларускай мове, а выкарыстоўвае націск рускай мовы: *за́ борт* (замест *за бо́рт*), *глі́няны* (замест *гліня́ны*), *адзі́наццаць* (замест *адзіна́ццаць*), *спіна́* (замест *спі́на*) і г. д.;

– лексіку (**лексічная** інтэрферэнцыя), калі білінгв, напрыклад, у беларускай мове ўжывае выразы тыпу *васкрасенне* (бел. *нядзеля*), *благадару* (бел. *дзякуй*), *кірпіч* (бел. *цэгла*), *пасловіца* (бел. *прыказка*);

– словаўтварэнне (**словаўтваральная** інтэрферэнцыя), калі білінгв ужывае словы, у якіх назіраецца несупадзенне словаўтваральных сродкаў, напрыклад, у рускім маўленні такімі інтэрферэмамі з’яўляюцца *безлюдность* (рус. *безлюдие*), *атлетичный* (*атлетический*), *по-человечьи* (*по-человечески*); ці ў беларускім маўленні білінгваў *вымакшы* (бел. *вымаклы*), *ахрыпшы* (*ахрыплы*), *кантраліраваць* (*кантраляваць*);

– марфалогію (**марфалагічная** інтэрферэнцыя), калі граматычнае афармленне рускіх і беларускіх лексем не адпавядае норме; напрыклад, білінгв, гаворачы па-руску, можа няправільна ўжываць родавыя формы назоўнікаў (*золотой медаль* замест *золотая медаль*, *порванный шинель* замест *порванная шинель*), канчаткі назоўнікаў (*озёры* замест *озёра*, *окны* замест *окна*), *для абмена* замест *для абмену*, *стане прадзядуляй* замест *стане прадзядулем*, *у маём доме* замест *у маім доме*) і г. д.;

– сінтаксіс (**сінтаксічная** інтэрферэнцыя), перанос з адной мовы ў маўленне на другой мове мадэляў пабудовы словазлучэнняў і сказаў: *два першых намесніка*, *спыніліся ў трох кіламетрах*, *ісці па снегу* (правільна па-беларуску: *два першыя намеснікі*, *спыніліся за тры кіламетры*, *ісці па снезе*).

Блізкароднасны характар беларускай і рускай моў абумоўлівае шматлікасць і ўстойлівасць памылак пры маўленні ў той ці іншай мове. Аднак яны, як правіла, не ўплываюць на працэс разумення выказванняў як на беларускай, так і на рускай мовах. Таму праблема інтэрферэнцыі для беларуска-рускага двухмоўя стаіць, пераважна, як праблема культуры беларускай і рускай моў ва ўмовах двухмоўя.

Спецыфічныя рысы беларускай мовы ў параўнанні з рускай

Ва ўмовах масавага беларуска-рускага двухмоўя вельмі важна вызначыць тыя рысы, якімі характарызуецца беларуская мова ў параўнанні з рускай.

І. Фанетычныя асаблівасці.

1. Беларускім мяккім свісцячым афрыкатам [дз’], [ц’] адпавядаюць у рускай мове мяккія зычныя [д’], [т’], так званае “дзеканне” і “цеканне”: *день – дзень, дитя – дзіця, дуюдо – дзюдо, делить – дзяліць, тело – цела*. Беларускім [дз] і [ц] уласціва большая ступень палатальнасці, або мяккасці, чым рускім [д’], [т’].

2. Наяўнасць прыстаўнога зычнага [в] (зрэдку [г]) перад пачатковым [о], [у] (у тым ліку і пасля прыставак) у беларускай мове: *вока, вокны, восень, вугал, вуліца* і адсутнасць прыстаўнога [в] ([г]) у рускай мове (*окна, осень, угол, улица*).

3. Зычны [р] у беларускай мове толькі цвёрды: *парадак, матэрыя, алгарытм, матрыца, рэзбі, рызыка*.

4. Зычны [в] у беларускай мове чаргуецца з [ў]: [в] вымаўляецца перад галосным, [ў] – на канцы слова і перад наступным зычным: *галава – галоўны, здаровы – здароўе*. У рускай мове [в] захоўваецца не толькі перад галоснымі, але і перад звонкімі і санорнымі зычнымі: *здоровый, здоровье, заздравная, главный, соврать*, а перад глухімі зычнымі і на канцы слова чаргуецца з [ф]: *тра[ф]ка, [ф]перёд, [ф]сегда*.

5. Зычны [д] у прыназоўніку і прыстаўцы **ад-** вымаўляецца як [д] перад усімі звонкімі, у тым ліку і перад санорнымі [в], [й], [л], [м], [н], [р]: *адвесці, адламаць, адрэзаць, ад рукі, ад іх [ад йіх], ад’ехаць [адйэхац’]*. У рускай мове адпаведна вымаўляецца [т]: *отвести, отломать, отрезать*.

6. Наяўнасць прыстаўных галосных [і], [а] перад пачатковымі санорнымі [р], [л], [м], калі пасля санорных ідзе які-небудзь іншы зычны: *іржавы, ільняны, імкненне, імгла, аржаны*.

7. Чаргаванне ў беларускай мове складоў **ро, ло, ле** з адпаведнымі **ры, лы, лі**: *кроў – крыві, гром – грымоты, глотка – глытаць*.

8. Беларускім словам з поўнагалоснымі спалучэннямі *серада, вораг, палон, сорам, галоўны, сярэдні, узнагарода* адпавядаюць у рускай мове

запозычаныя стараславянскія з няпоўнагалоснымі спалучэннямі *среда, враг, плен, срам, главный, средний, награда*.

9. Наяўнасць у беларускай мове так званага “якання” (пераход галосных [э], [о] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам у [а], што на пісьме абазначаецца літарай **я**: *аксіёма – аксіяматыка, весці – вяду, верх – вяршыня, мераць – вымяраць*.

10. Наяўнасць афрыкат **дж** і **дз** як самастойных гукаў: *хаджу, дзяленне, падзяка, дзвесце*.

11. Беларускі зычны [г] працяжны, фрыкатыўны, адпавядае рускаму [г] выбухному: *горад, гіпотэза, нага, гектар*.

12. Падаўжэнне зычных у беларускай мове, за выключэннем губных і зычнага [р], якое ўзнікла ў выніку асіміляцыі (прыпадабнення) гэтымі зычнымі гукі [j]: *веселье – вяселле, жыцье – жыццё, ночью – ноччу, мышью – мышшу*.

13. Націскному галоснаму [э] (е) перад шыпячымі ў беларускай мове (*нясеш, ідзеш, бярэш*) адпавядае [о] (ё) у рускай мове: *несёшь [нес’ош], идешь [ид’ош]*.

14. Захаванне цвёрдага вымаўлення зычных [д] і [т] у словах іншамоўнага паходжання перад галоснымі: *тэатр, тэма, тэарэма, дыск, дырэктар, дэкрэт, студэнт*.

15. Захаванне мяккага вымаўлення этымалагічнага [ц’] перад мяккім [в’]: *цвісці, цвік, цвіркаць*.

16. У беларускай мове ў словах тыпу *розум, розніца, роўнасць, роўныя* захавалася старажытнае ўсходнеславянскае спалучэнне **ро**, у рускай мове ў выніку ўплыву стараславянскай мовы замацавалася **ра**: *разум, разница, равенство*.

17. У беларускай мове ў дзеясловах загаднага ладу (*мый, шый, крый, лі, бі, ві*) і абвеснага ладу (*мыю, шыю, крыю*) вымаўляюцца галосныя [ы], [і]. У рускай мове ім адпавядаюць [о], [е]: *мой, мою, шей, пей, лей*. Так вымаўляюцца галосныя і ў прыметніках, і ў словах прыметнікавага тыпу мужчынскага роду ў назоўным і вінавальным склонах адзіночнага ліку: *такі, пусты, тупы* (у беларускай мове); *такой, пустой, тупой* (у рускай мове).

18. Наяўнасць чаргавання канцавых зычных [г], [к], [х] з адпаведнымі [з], [ц], [с] у назоўніках давальнага і меснага склонаў 1-га скланення і меснага склону 2-га скланення: *дарога – дарозе, нага – назе, рука – у руцэ, страха – страсе*.

19. Злучнік і часціца **і** пасля слоў, якія заканчваюцца на галосны, у беларускай мове вымаўляецца як [й]: *сястра й брат, добра й хутка, а я й не гаварыла*. У рускай мове такога змянення няма.

II. Марфалагічныя асаблівасці.

1. Род назоўнікаў у беларускай і рускай мовах не заўсёды супадае. Напрыклад, словы: *жаль, боль, гармонік, накіп, медаль, палын, пыл, сабака, стэп, шынель, цень* у беларускай мове мужчынскага роду, у рускай – жаночага, слова *таполя* ў беларускай мове жаночага роду, у рускай – мужчынскага. Зразумела, што часцей назіраюцца родавыя несупадзенні, калі адпаведныя словы ў дзвюх мовах маюць розныя карані: *жыта* (ніякі род) і *рожь* (жаночы род), *пытанне* (ніякі род) і *вопрос* (мужчынскі род), *лицо* (ніякі род) і *твар* (мужчынскі род).

2. Пэўныя назоўнікі адрозніваюцца лікам; у беларускай мове: *чарніла* (добрае, чорнае, чырвонае), *бяліла* (густое, сінтэтычнае), *дзверы* (шырокія, новыя), *крупы* (ячменныя, аўсяныя); у рускай мове: *чернила* (хорошие, черные, красные), *белила* (густые, синтетические), *дверь* (новая, широкая).

3. Даволі частае ўжыванне клічнай формы назоўнікаў 2-га скланення для выражэння зваротку: *браце, дружа, сынку*.

4. Уніфікаваная форма назоўнікаў назоўнага склону множнага ліку ў беларускай мове: канчаткі **-і, -ы**, (*лясы, бары, сыны, браты, лугі, шляхі, палі, заданні, пытанні*), толькі словы тыпу *армянін* маюць канчатак **-е** (*армяне*). У рускай мове – **-и, -ы** (*столы, ученики*), **-а, -я** (*леса, учителя*), **[-ья]** (*сучья, братья, сыновья*), **-е** (*армяне*).

5. Наяўнасць у назоўнікаў жаночага і ніякага роду ў родным склоне множнага ліку канчаткаў **-аў (-яў)**: *бітваў, забойстваў, брытваў*. У рускай мове *битв, убийств, бритв*.

6. У беларускай мове назоўнікі мужчынскага роду тыпу *дзядзька, ваявода, бацька, стараста* у формах давальнага, меснага і творнага склонаў адзіночнага ліку маюць канчаткі назоўнікаў другога скланення: *бацька – бацьку, мужчына – мужчыну; бацька – аб бацьку, мужчына – пры мужчыну; бацька – бацькам, мужчына – мужчынам*). У рускай мове – *воеводе, старосте; о воеводе, о старосте; воеводой, старостой*.

7. Прыметнікі вышэйшай ступені параўнання ў беларускай мове маюць суфіксы **-эйш-, -ейш-, -ш-** і з’яўляюцца поўнымі зменнымі формамі: *разумнейшы за брата, прыгажэйшая за яе, дабрэйшыя за іншых; другі раздзел карацейшы за першы*. У рускай мове прыметнікі вышэйшай ступені – *закасцянелая, нязменная* форма, якая граматычным складам не адрозніваецца ад прыслоўяў: *шире, умнее, талантливее, сильнее*.

8. Ужыванне формы назоўнага склону множнага ліку ў спалучэнні з лічэбнікамі 2, 3, 4: *чатыры важныя перамогі, дзве трэція, тры сёмыя*.

9. Асобныя формы скланення лічэбнікаў *два, дзве* для мужчынскага і жаночага роду ў адрозненне ад рускай мовы: *двух братьев – двух сестер; двух братоў – двюх сяцёр*.

10. Нескланяльнасць лічэбнікаў *дзевяноста, паўтары, паўтара*.

11. Утварэнне дзеепрыслоўяў незакончанага трывання з дапамогай суфіксаў **-учы, -ачы (-ячы)**: *пішучы, гаворачы, робячы*. У рускай мове ім адпавядаюць дзеепрыслоўі з суфіксамі **-а (-я)**: *идя, неся, читая*. Беларускія дзеепрыслоўі на **-учы (-ючы), -ачы (-ячы)** – закасцянелыя кароткія дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу жаночага роду (*ідучы, робячы*); рускія дзеепрыслоўі тыпу *идя, неся* – закасцянелыя кароткія дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу мужчынскага і ніякага роду (*ида, неса – идя, неся*).

12. У беларускай мове ўтвораны і ўжываюцца дзеепрыслоўі незакончанага трывання ад дзеясловаў тыпу *біць, піць, ліць* (*б'ючы, п'ючы, льючы*), ад дзеясловаў тыпу *мазаць, пісаць, рэзаць* (*мажучы, пішучы, рэжучы*). У рускай мове такіх дзеепрыслоўяў няма.

13. У беларускай мове амаль не ўжываюцца дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга і прошлага часу з суфіксамі **-уч- (-юч-), -ач- (-яч-), -ўш-, -ш-**. У рускай мове яны вельмі пашыраныя (*поступающий, обвиняющий, расходившийся, ответивший*). У беларускай мове сказам з дзеепрыметнікамі такога тыпу адпавядаюць складаназалежныя сказы з даданай азначальнай часткай: *поступающий на юридический факультет – які паступае на юрыдычны факультэт*.

III. Сінтаксічныя асаблівасці.

Сінтаксіс (як раздзел граматыкі) вывучае віды сувязей, на аснове якіх арганізуюцца словазлучэнні і сказы. Словы ў словазлучэннях звязаны паміж сабой падпарадкавальнай сувяззю дапасавання, прымыкання і кіравання. Найбольш пашырана і ўстойліва ўздзеянне рускай мовы выяўляецца ў канструкцыях кіравання, для якіх характэрны шэраг спецыфічных рыс. Некаторыя з іх:

1. Дзеясловы ветлівасці *дзякаваць, падзякаваць, аддзячыць, прабачыць, выбачаць, дараваць* спалучаюцца ў беларускай мове з назоўнікамі давальнага склону: *дзякаваць сястры, дараваць сябру, прабачце мне*. У рускай мове адпаведныя дзеясловы кіруюць вінавальным склонам: *благодарить сестру, простить товарища, извините меня*.

2. Дзеясловы *жартаваць, смяяцца, кпіць, здэкавацца, глуміцца, рагатаць* кіруюць родным склонам з прыназоўнікам *з*: *жартаваць з дзіцяці, насміхацца з сяброўкі*, а адпаведныя рускія дзеясловы – творным з прыназоўнікам *над*: *шутить над ребёнком, смеяться над сестрой*.

3. Дзеясловы руху *ісці, бегчы, ехаць, плыць, ляцець* і пад. і волевыяўлення *наслаць, выправіць, адправіць*, калі яны маюць мэтавае значэнне, кіруюць назоўнікамі вінавальнага склону з прыназоўнікам *па*: *ісці па ваду, наслаць па сястру*. Калі названыя дзеясловы спалучаюцца з назоўнікамі – назвамі ягад, грыбоў і словамі ягады, грыбы, то гэтыя назоўнікі ўжываюцца таксама ў вінавальным склоне, але з прыназоўнікам

у: *ісці ў суніцы, адправіць у грыбы*. У рускай мове ў абодвух выпадках – *идти за водой, послать за сестрой, отправить за грибами*. У беларускай мове канструкцыі *пайсці за вадой, бегчы за сястрой* паказваюць не на мэту дзеяння, а на кірунак, напрамак (*пайсці за вадой – пайсці па цячэнні ракі, бегчы за сястрой – бегчы ўслед*).

4. Дзеясловы са значэннем дзеяння ці стану (*хадзіць, лятаць, сустракацца, бачыцца* і пад.) кіруюць месным склонам назоўнікаў з прыназоўнікам *на*: *хадзіць на вечарах, бачыцца на суботах, сустракацца на выхадных*. У рускай мове адпаведныя дзеясловы патрабуюць ад залежнага слова давальнага склону з прыназоўнікам *по*: *ходит по вечерам, видется по субботам, встречаются по выходным*.

5. Дзеясловы маўлення, думкі, пачуцця (*гаварыць, шаптаць, думаць, непакоіцца, клапаціцца, хвалявацца* і інш.) звычайна кіруюць назоўнікамі вінавальнага склону з прыназоўнікам *пра*: *гаварыць пра надвор'е, думаць пра вясну, клапаціцца пра бацькоў*. У рускай мове адпаведныя дзеясловы кіруюць месным склонам з прыназоўнікам *о (об)*: *говорит о погоде, думает о весне, беспокоится о родителях*.

6. У словазлучэннях з галоўным словам прыметнікам ці прыслоўем у форме вышэйшай ступені параўнання залежнае слова ўжываецца ў вінавальным склоне з прыназоўнікам *за*: *больше за яго, старэйшы за сястру, хутчэй за ўсіх*. У рускай мове ў такіх словазлучэннях залежнае слова мае форму роднага склону без прыназоўніка: *больше его, старшие сестры, быстрее всех*.

7. Дзеясловы *ажаніць, ажаніцца* патрабуюць творнага склону з прыназоўнікам *з*: *ажаніўся з Марынай, ажанілі з нялюбай*. У рускай мове гэтым словазлучэнням адпавядаюць словазлучэнні з назоўнікамі меснага склону з прыназоўнікам *на*: *женился на Марине, женили на нелюбимой*.

8. У беларускай мове больш пашыраны аднаасастаўныя няпэўнаасабовыя сказы: бел. *дом пабудавалі* – рус. *дом построен*.

9. Лічэбнікі *два, тры, чатыры* спалучаюцца з назоўнікамі ў назоўным склоне множнага ліку: *два дакументы, тры пастановы, чатыры банкі* (рус.: *два документа, три постановления, четыре банка*).

10. Значэнне прыналежнасці ў беларускай мове выражаецца значна часцей, чым у рускай мове, прыналежнымі прыметнікамі: *мужаў аўтамабіль, дырэктараў дом* (рус.: *автомобиль мужа, дом директора*).

11. Пры вызначэнні прасторы, адлегласці ад аднаго прадмета да другога ўжываюцца спалучэнні з прыназоўнікам *за*: *за тры крокі ад мяне, за дваццаць кіламетраў ад сталіцы*.

ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫЯ СТЫЛІ МАЎЛЕННЯ

Нацыянальная беларуская мова мае дзве асноўныя формы існавання – вусную і пісьмовую. Вусную форму мовы выкарыстоўваюць пры непасрэдных моўных кантактах: у гутарцы, дыскусіі, дамашніх абставінах, выступленнях, на радыё і тэлебачанні. Вусная мова – з’ява, багатая інтанацыяй, эмацыянальнасцю, пачуццямі. Пісьмовая мова – гэта зрокавае ўспрыняццё тэксту: чытанне, запамінанне, завучванне матэрыялу. Абедзве формы існавання з’яўляюцца функцыянальна разнастайнымі, універсальнымі, абслугоўваюць рознабаковыя сферы грамадскай дзейнасці.

Функцыянальны стыль мовы – разнавіднасць звязнага маўлення, які абслугоўвае асобную сферу зносін (бытавую, эстэтычную, палітычную, адукацыйную, справаводчую) і кантралюе адбор моўных сродкаў адпаведна зместу, мэце выказвання і ўмовам зносін.

Слова **стыль** утварылася ад лац. *stylos* ‘завостраная палачка для пісьма’. У Старажытнай Грэцыі і Старажытным Рыме пісалі на дошчачках, залітых воскам. Вострым канцом палачкі выводзілі літары, а тупым канцом выпраўлялі, загладжвалі напісанае. Тады і ўзнёк выраз: *Saepe vertere styllum* – часцей наварочвай стыль, г. зн. пішы і папраўляй.

Кожны стыль характарызуецца пэўным наборам моўных сродкаў з аднатыпнай эмацыянальна-экспрэсіўнай і функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай. Для ўсіх стыляў характэрна наяўнасць міжстылёвых (нейтральных) моўных сродкаў. Акрамя таго, адбываецца пранікненне элементаў аднаго стылю ў іншы без парушэння стылістычнай цэласнасці тэксту. Усё гэта сведчыць пра незамкнутасць стыляў.

Вылучэнне функцыянальных стыляў звязана перш за ўсё са сферамі зносін – культурнай, палітычнай, навуковай, гаспадарчай, бытавой і г. д., а таксама функцыяй мовы – камунікатыўнай, або функцыяй зносін, абмену думкамі, інфармацыйнай, пабуджальнай, эстэтычнай.

З улікам моўных зносін функцыянальныя стылі падзяляюцца на *кніжныя* (навуковы, афіцыйна-справавы, публіцыстычны, мастацкі) і *гутарковыя*. Кожнаму стылю мовы характэрны свае ўмовы зносін, задачы і функцыі маўлення, моўныя сродкі і адметныя рысы.

Гутарковы стыль забяспечвае паўсядзённыя зносіны людзей, выкарыстоўваецца ў гутарцы са знаёмымі і блізкімі людзьмі. Асноўныя функцыі гэтага стылю: абмен уражаннямі, прывітанне, г. зн. камунікатыўнасць. Гутарковае маўленне жывое, свабоднае ў выбары слоў і рэплік, тэмы і прадмета гаворкі. Яно забяспечвае перадачу інфармацыі ў вуснай форме не толькі падчас асабістай размовы, але і ў прыватных лістах, дзённікавых запісах. Гутарковы, або размоўны, стыль характарызуецца наяўнасцю размоўна-бытавой лексікі (*велізарны, чысцюткі, сыночак,*

шкандыбаць, шалёхацца), ужываннем скарачаных або ўсечаных формаў (*вельк, лаба, курсач, абітура, Сан Саныч*), выкарыстаннем няпоўных сказаў (максімальнае скарачэнне выказвання, пропускі слоў і г. д.). Выбар лексічных і сінтаксічных сродкаў залежыць ад асобы гаворачага, яго актыўнага слоўнікавага запасу, выхаванасці, агульнай і моўнай культуры. Гутарковы стыль адрозніваецца ад іншых стыляў не толькі падборам моўных сродкаў, але і наяўнасцю пры размове жэстаў, мімікі, інтанацыі.

Гутарковая мова своечасова адлюстроўвае змены ў жыцці і побыце, а новае ў нашым маўленні спалучаецца з ужо замацаваным і засвоеным. Але забыццё традыцыйных сродкаў можа знізіць культуру маўлення, прывесці да перавагі жаргоннай лексікі. Напрыклад, слова *добра* ў маладзёжнай размове замяняецца шматлікімі сінонімамі, якія з высокай хуткасцю змяняюцца, часам адносяцца да адзінак стылістычна зніжанай лексікі (*клёва, класна, крута, цывільна*). Эмацыянальнасць стылю можа выражацца выклічнікамі (*Дзякуй! Здароў! Прывітанне!*), клічнымі і пыталымі канструкцыямі (*Малайчына! Здрава! Як справы? Што новага?*), устойлівымі зваротамі (*як кот наплакаў, абы дзень да вечара, абое рабое*). Тое, што ў іншых стылях патрабуе апісання, у вусных зносінах можа нават і не называцца, таму што прадмет або змест гаворкі знаходзіцца перад вачыма суб'яседнікаў.

Мастацкі стыль выкарыстоўваецца ў эстэтычнай сферы чалавечых зносін, забяспечвае патрэбы духоўнага жыцця грамадства (мастацкая літаратура, песенная творчасць, тэатр, кіно, фальклор і інш.). Асноўная яго функцыя – эстэтычнае ўздзеянне на слухача, чытача, гледача праз мастацкія вобразы. Шматграннасць і багацце стылю дасягаецца ўмелым аўтарскім выкарыстаннем слоў прамога і пераноснага значэння, ацэначных формаў розных часцін мовы, усемагчымых сінтаксічных канструкцый.

Асновай мастацкага стылю з'яўляецца агульнаўжывальная лексіка, сінтаксічныя канструкцыі, што надаюць натуральнасць і прастату выкладу, змястоўнасць і даступнасць. А вобразнасць, эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць забяспечваюцца шырокім выбарам мнагазначных слоў, сінонімаў і антонімаў, эпітэтаў, параўнанняў, метафар і т. п. Усе выкарыстаныя аўтарам моўныя сродкі – гэта яго ўласны погляд, бачанне рэчаіснасці, спосаб выражэння думкі.

Мастацкая мова арганічна і матывавана ўключае сродкі іншых стыляў: дыялектызмы, жарганізмы, тэрміналагічныя паняцці, устарэлыя словы, неалагізмы, і нават вульгарызмы. Напрыклад, пісьменнікі выкарыстоўваюць дыялектызмы як сродак характарыстыкі персанажаў, сродак стварэння мясцовага каларыту. Спецыяльная лексіка звычайна ўводзіцца для характарыстыкі герояў, пэўнага прафесійнага асяроддзя і інш.

Надзвычай складаным з'яўляецца пытанне пра вылучэнне лексікі, уласцівай мастацкаму стылю. У творах мастацкай літаратуры, разнастайнай у жанравых і тэматычных адносінах, выкарыстоўваюцца словы розных разрадаў і вызначыць сярод іх такія, што маюць своеасаблівую літаратурна-мастацкую афарбоўку, вельмі цяжка. Галоўная асаблівасць літаратурна-мастацкага стылю заключаецца ў тым, што ён, рэалізуючы функцыю ўздзеяння, выкарыстоўвае ўсе сродкі агульнанароднай мовы, калі гэта стылістычна апраўдана: усе пласты лексікі ва ўсёй разнастайнасці яе семантыкі, экспрэсіўных і функцыянальна-стылістычных адценняў (ад прастамоўя да высокай кніжнай), з усімі яе значэннямі – прамымі і пераноснымі, усю фразеалогію, амаль усе сродкі граматыкі і перш за ўсё – вялікую разнастайнасць сінтаксічных канструкцый, тыпаў сказаў. Пярэстасць моўных сродкаў у мастацкай літаратуры адчуваецца толькі ў тым выпадку, калі іх ужыванне немэтазгодна.

Побач з магчымасцю і дапушчальнасцю выхаду за нормы і межы літаратурнай мовы (у асноўным у сферы лексікі і словаўтварэння), мова мастацкай літаратуры вылучаецца і строгай нарматыўнасцю, якая заключаецца ў патрабаванні высокай дакладнасці, дасканалай адабранасці слова, высокай пісьменнасці.

Мова мастацкай літаратуры – гэта мова мастацтва слова, галоўнай функцыяй якой з'яўляецца функцыя эстэтычная, хоць і камунікатыўная функцыя праяўляецца тут у поўнай меры. Мова мастацкай літаратуры аказвае вялікі ўплыў на развіццё літаратурнай мовы.

Публіцыстычны стыль рэалізуецца ў сродках масавай інфармацыі (газетах, часопісах, на радыё і тэлебачанні), грамадскай літаратуры, палітычных выступленнях, прамовах і г. д. Выконвае дзве асноўныя функцыі: інфармацыі і ўздзеяння. Па-першае, менавіта з крыніц публіцыстычных сродкаў мы чэрпаем навіны штодзённага жыцця, становімся сведкамі сусветных падзей, аналізуем палітычны і эканамічны стан. Па-другое, адчуваем пастаяннае ўздзеянне, таму што публіцыстычны стыль прызваны актыўна ўмешвацца ў грамадскае жыццё, крытыкаваць, агітаваць, выходзіць, заклікаць і інш.

У публіцыстычным стылі выдзяляюць наступныя падстылі: а) газетна-публіцыстычны стыль; б) агітацыйны; в) масава-палітычны; г) палітыка-ідэалагічны.

У газетна-публіцыстычным падстылі ўздзеянне, перакананне выступаюць як галоўная функцыя мовы, прычым уздзеянне мае канцэнтраваны, падкрэслена агітацыйны характар. Таму выкарыстанне моўных сродкаў у газеце вызначаецца ў значнай меры іх сацыяльна-ацэначнымі якасцямі і магчымасцямі з пункту гледжання эфектыўнага ўздзеяння на масавую аўдыторыю.

Мова публіцистики визначаєцца прысутнасцю абстрактнай і грамадска-палітычнай лексікі, спецыфічных спалучэнняў (*гуманітарная дапамога, зялёная вуліца, свабода слова, нацыянальная самасвядомасць, сілавая ведамства, бюджэтная сфера дзейнасці*). Часткова ўводзяцца і вобразныя сродкі мовы, якія дапамагаюць выказаць настрой, пачуцці (*другі хлеб, незгасальны агонь, крыніцы фінансавання*). Сустрэкаюцца і ўстойлівыя выразы, шаблонныя спалучэнні: *важнае (вялікае) значэнне, пэўныя зрухі, на дадзеным этапе, нязменна служыць, зрушыць з месца, умацаваць пазіцыі*. Выкарыстанне моўных стэрэатыпаў, клішэ спрыяе эканоміі намаганняў і часу, з'яўляецца палёгкай для камунікацыі. Аднак іншы раз клішэ пераўтвараюцца ў штампы і губляюць сваю першапачатковую вобразнасць (*працаўнікі палёў, людзі ў белых халатах, белае золата*). Асноўнай прычынай пераўтварэння сродкаў у клішэ з'яўляецца стандартызацыя, частая паўтаральнасць вобразнага сродку з-за недасатковай маўленчай культуры журналістаў (*пастаянная праніска*).

Марфалогія публіцыстычнага стылю не дае яркіх узораў стылістычнай замацаванасці. У ім шырока выракастоўваюцца аддзяяслоўныя назоўнікі, іншамоўныя суфіксы. Прыватнай асаблівасцю публіцыстычнага стылю з'яўляецца выкарыстанне назоўнікаў у форме множнага ліку, якія не абазначаюць колькасць: *пошукі, перагаворы, улады*, часта выкарыстоўваюцца інфінітывы, дзеясловы загаднага ладу.

Сінтаксіс, у асноўным кніжны, са складанымі разгорнутымі канструкцыямі, іншы раз выкарыстоўваюцца элементы размоўнага сінтаксісу – эліпсіс – бездзяяслоўныя фразы: *Наш дэвіз – якасць*. Часта сустракаюцца намінацыйныя сказы, далучальныя канструкцыі, парцэляцыя, якая заключаецца ў члянэнні сказаў, пры якой змест выказвання рэалізуецца не ў адной, а ў другой ці некалькіх інтанацыйна-сэнсавых маўленчых адзінках, размешчаных адна за другой пасля паўзы: *Пасля абеду прыйшлі госці. Нечаканыя. Незапрошаныя*.

Публіцыстычны стыль мовы можна лічыць універсальным, таму што ў ім сустракаюцца элементы іншых функцыянальных стыляў.

Публіцыстычная мова павінна быць правільнай, узорнай, разнастайнай, таму што толькі такую мову СМІ, асобнага журналіста, палітычнага дзеяча захацаць пачуць, пачытаць, успрыняць.

Афіцыйна-справавы (афіцыйна-дзелавы) стыль – гэта стыль дзяржаўных дакументаў, указаў, законаў, пастановаў, пратаколаў, даведак, справаздач, заяў і іншых справавых папер афіцыйнай і дзелавой перапіскі.

Афіцыйна-справавому стылю характэрна сцісласць у выкладзе матэрыялу, дакладнасць у перадачы інфармацыі, шырокае ўжыванне ўстойлівых традыцыйных выразў, канцылярскіх зваротаў (штампаў), фармулёвак. Стыль выконвае інфармацыйную і камунікатыўную функцыі: з'яў-

ляецца сродкам наладжвання афіцыйных і справавых (дзелавых) зносін, з'яўляецца носьбітам дакладнай інфармацыі.

Афіцыйна-справавы стыль характарызуецца ўстойлівасцю, дакладнасцю, абмежаваным выбарам сродкаў, наяўнасцю ўстойлівых спалучэнняў і выказаў, таму стварэнне распаўсюджаных дакументаў часам зводзіцца да запаўнення стандартных бланкаў.

Навуковы стыль фіксуе, захоўвае, перадае інфармацыю ў канкрэтнай галіне ведаў. Рэалізуецца ён пераважна ў пісьмовай форме. Навуковы стыль – паняцце даволі шырокае. Выкарыстоўваецца ў вучэбнай і даведачнай літаратуры, у навукова-даследчай сферы і вытворчасці. Гэта стыль падручнікаў, навуковых прац, слоўнікаў, лекцый, манаграфій, артыкулаў, рэфератаў.

НАВУКОВЫ СТЫЛЬ

Сфера навуковага мыслення вызначаецца імкненнем да найбольш дакладнага, лагічнага, абстрагаванага выражэння думак, якія размяшчаюцца ў строгай паслядоўнасці.

Агульнымі рысамі навуковага стылю з'яўляюцца:

- навуковая тэматыка тэкстаў;
- лагічнасць выкладу матэрыялу – калі выконваюцца законы логікі ў перадачы зместу, інфармацыя падаецца ў пэўнай паслядоўнасці, згодна з планам, несупярэчліва, з выкарыстаннем спецыяльных сінтаксічных сродкаў міжфразавай сувязі;
- дакладнасць выкладу дасягаецца выкарыстаннем адназначных навуковых сродкаў, спецыяльных слоў, тэрмінаў;
- доказнасць выкладу матэрыялу – калі прыводзяцца прыклады, аргументы, вынікі эксперыментаў на карысць прадстаўленых палажэнняў;
- аб'ектыўнасць выкладу праяўляецца ў разглядзе праблемы з розных пунктаў гледжання, у адсутнасці суб'ектыўных падыходаў, эмацыянальных ацэнак, што патрабуе строгасці і дакладнасці моўных сродкаў;
- насычанасць фактычнай інфармацыяй, статыстычнымі дадзенымі, наяўнасць графікаў, формул, табліц і г. д.;
- абагульненасць, абстрактнасць выкладу навуковых тэкстаў праяўляецца ў адборы лексічных сродкаў і асаблівых сінтаксічных канструкцый, якія надаюць тэксту адназначнасць і навуковую дакладнасць.

Сфера прымянення навуковага стылю вельмі шырокая. Гэта адзін са стыляў, які мае моцны і рознабаковы ўплыў на літаратурную мову. Шырокае і інтэнсіўнае развіццё навуковага стылю прывяло да фарміравання ў яго межах наступных разнавіднасцей (падстыляў): 1) уласна

навуковага; 2) вучэбна-навуковага; 3) навукова-інфарматыўнага; 4) навукова-даведачнага; 5) навукова-папулярнага.

Сістэма моўных сродкаў навуковага стылю адпавядае спецыфіцы дадзенага стылю. Найперш гэта агульнаўжывальная лексіка, характэрная для большасці стыляў: службовыя словы, лічэбнікі, распаўсюджаныя назвы і г. д.

Даволі шырока ў навуковым выкладзе ўжываюцца словы агульна-навуковага выкарыстання (тыпу *аналіз, гіпотэза, даследаванне, мадэль, праблема, праграма, працэс, элемент, аперацыя* і інш.). Выяўленне значэння такіх слоў залежыць ад зместу і метадалогіі той навукі, у якой яны прымяняюцца. Напрыклад, слова *операцыя*. Аперацыя (ад лац. *operatio* ‘дзеянне’) – 1) ‘закончанае дзеянне або шэраг дзеянняў, накіраваных на дасягненне пэўнай мэты (напрыклад, *операцыя ваенная*)’; ‘асобная закончаная частка тэхналагічнага працэсу, якая выконваецца на адным рабочым месцы (напрыклад, *операцыя вытворчая*)’; 2) ‘асобнае дзеянне сярод многіх іншых; выкананне якой-небудзь фінансавай, крэдытнай, прамысловай, гандлёвай, страхавой або іншых задач, напрыклад, *банкаўская операцыя, паштовая операцыя*’; 3) ‘у вылічальнай тэхніцы выкананне лічбавай вылічальнай машынай якога-небудзь дзеяння з зыходнымі велічынямі (напрыклад, *арыфметычная операцыя*)’.

Імкненне дасягнуць гранічнай яснасці, дакладнасці навуковага выкладу абумоўлівае выкарыстанне ўласна тэрмінаў і номенаў (напрыклад, *харугва, феадалізм, пергамін, тэакратыя* і інш.).

У навуковым тэксце часта ўжываюцца скарачэнні, формулы, схемы, графікі (*ст., г, км, %*). Кніжныя фразеалагізмы адзначаюцца нячаста і маюць тэрміналагічнае значэнне (*актуальнасць тэмы, прыведзеныя доказы, навуковы інтарэс, бронзавы век*). Адсутнічае нелітаратурная лексіка (жарганізмы, дыялектызмы, размоўныя і грубыя словы).

Марфалагічныя асаблівасці навуковага стылю мовы абумоўлены наяўнасцю абстрактных паняццяў і катэгорый у тэрміналогіі. Даволі часта сустракаюцца назоўнікі з суфіксамі -нн-, -енн- (-энн-), -анн- са значэннем адцягненага дзеяння (*вылучэнне, даследаванне, адлюстраванне* і інш.). Для навуковага выкладу характэрны назвы родавых, абагульняльных паняццяў, а таксама словазлучэнняў абагульняльнага значэння, напрыклад: *анкетуемы, інфармант, рэспандэнт; навуковыя прыборы начнога бачання, аб’екты знешняга асяроддзя, крыніцы лакальнага забруджвання* і інш. Адметнай рысай навуковага стылю з’яўляецца частае “нанізванне” роднага склону назоўнікаў. Напрыклад: *Кадыкалогія – навука, якая даследуе паходжанне рукапіснай кнігі (кодэкса) на падставе вывучэння яе агульных знешніх і ўнутраных прыкмет. Праблема паходжання рукапіснай кнігі разглядаецца шырока і вузка. У кадыкалогію ўваходзіць таксама*

вывучэнне *гісторыі бытавання і архіўнага (бібліятэчнага) лёсу рукапіснай кнігі, які адлюстраваліся ў яе знешняй і ўнутранай формах* (В. Зіманскі).

Спецыфіку навуковых тэкстаў складаюць назоўнікі, утвораныя ад уласных імён (гіст. *марксізм, гандзізм*; фіз. *ампер, джоўль, сіменс*; хім. *кюрый, курчатовій, нобелій* і інш.). Уласныя імёны часта сустракаюцца ў якасці залежнага кампанента словазлучэння ў назвах формул, методык, тэорый і пад. (напрыклад, *мадэль Сміта, пакт Молатова-Рыбентропа, індэкс Нільсана*).

Прыметнікі ў навуковых тэкстах уваходзяць у асноўным у склад тэрміналагічных словазлучэнняў і выконваюць інфармацыйную ці класіфікацыйную функцыю. Напрыклад, *натуральная гаспадарка, духоўная культура, грамадзянская вайна* і інш.

Паколькі навуковы выклад грунтуецца на ісцінах, аксіёмах аб'ектыўнага асяроддзя, ён абстрагаваны ад канкрэтнага, актыўнага дзеяння ці руху. Гэтым абумоўліваецца шырокае выкарыстанне дзеясловаў у 3-й асобе цяперашняга часу. Напрыклад: *адозненне заключаецца, лінгвісты актыўна выкарыстоўваюць, адрозніваюць розныя віды палеаграфіі* і інш.

Сінтаксіс навуковага маўлення – гэта апавядальныя і пыталныя сказы, паколькі ідзе сцвярджэнне, паведамленне або ставіцца пытанне, напрыклад, у падручніку. Сказы навуковага тэксту звычайна складаныя, пераважаюць складаназалежныя, таму што ідзе тлумачэнне, доказ. Выкарыстоўваюцца такія злучнікі і злучальныя словы, як *таму, што; для таго, каб; які; у тым ліку* і інш. Сінтаксічныя канструкцыі аб'ёмныя, сказы развітыя, ускладнены аднароднымі членамі, дзеепрыметнымі зваротамі. Напрыклад: *Копны суд, як правіла, аднаўдаў патрабаванню справядлівасці, бо згодна з копным правам усе ўдзельнікі копнага судаводства разглядаліся як раўнапраўныя суб'екты, кожнае права не прызнавала саслоўнага падзелу грамадства* (Я. Юхо); *Развіццё беларускага варыянта кірыліцы, як і ў іншых усходніх славян, ішло ў кірунку ўдасканалення форм літар і ўвогуле ўсяго пісьма, пошукаў найбольш зручных спосабаў перадачы на пісьме асаблівасцяў жывой мовы*. (В. Зіманскі). Аднародныя члены сказа вакарыстоўваюцца для класіфікацыі, сістэматызацыі прадметаў, уласцівасцей, з'яў.

Структурнай адзінкай навуковай літаратуры, дзе адлюстроўваюцца яе характэрныя асаблівасці і адметныя рысы, з'яўляецца навуковы тэкст.

Навуковы тэкст – гэта вынік маўленчай або мысліцельнай дзейнасці асобы, які фіксуецца пісьмова ці выкладаецца вусна. Усе структурныя элементы навуковага тэксту (абзацы, параграфы, тэмы, раздзелы) павінны аб'ядноўвацца ў адзінае цэлае не толькі агульнай назвай, загалоўкам, але і стылявым адзінствам, мэтанакіраванасцю разгортвання доказнага зместу.

Навуковыя тэксты розных жанраў будуюцца па адзінай лагічнай схеме: тэзіс – доказ – вывады.

Тэзіс – гэта сцвярджэнне, якое патрабуе абгрунтавання. Тэзіс уключае ў сябе прадмет гаворкі і прымету, што аналізуецца. Доказам тэзіса з’яўляюцца аргументы (довады, якія прыводзяцца ў доказе), колькасць якіх залежыць ад жанру і аб’ёму навуковага тэксту. Аргументацыя павінна суправаджацца ілюстрацыямі – прыкладамі, якія пацвярджаюць вылучаныя тэарэтычныя палажэнні. Навуковы тэкст завяршаецца вывадамі, у якіх утрымліваецца аналітычная адзнака праведзенага даследавання і вызначаюцца перспектывы далейшага навуковага пошуку.

Сістэма жанраў навуковай літаратуры

Жанр – форма арганізацыі моўнага матэрыялу ў межах таго ці іншага стылю. У жанравых адносінах навуковая літаратура з’яўляецца адной з найбольш багатых: артыкул, рэцэнзія, анатацыя, рэферат, водгук, манаграфія, даклад, рэзюмэ, справаздача і інш.

Рэферат – гэта сціслая перадача асноўнага зместу навуковай адзінкі: кнігі, тэмы, артыкула, працы. Рэферат лічыцца пісьмовай формай разгортвання думкі, але пажадана пры падрыхтоўцы выкарыстоўваць некалькі літаратурных крыніц, выказваць свае ўласныя меркаванні і адносіны да праблемы. Рэфератам называюць яшчэ і даклад, які рыхтуецца на аснове ўражанняў ад прачытанага: кніг, артыкулаў, публікацый і інш. Можна падрыхтаваць і агучыць даклад на аснове пісьмовага рэферата, улічваючы асабісты вопыт, уласныя погляды.

Рэферат можа быць *рэпрадуктыўны* (аднаўляе тэкст першаснага тэксту) і *прадуктыўны* (утрымлівае крытычнае або творчае асэнсаванне рэферыруемай крыніцы).

Па колькасці рэферыруемых першасных дакументаў рэфераты падзяляюцца на *манаграфічныя* (складзеныя па адным дакуменце) і *агледныя* (па некалькіх крыніцах на адну тэму).

Па чытацкім прызначэнні рэфераты падзяляюцца на *агульныя* (выкладаюць змест дакумента агульна, разлічаны на шырокае кола чытачоў) і *спецыялізаваныя* (выклад зместу арыентаваны на спецыялістаў пэўнай галіны ведаў).

У структуры рэферата любога тыпу вылучаюць тры асноўныя кампаненты: бібліяграфічнае апісанне, уласна рэфератыўны тэкст, даведачны апарат.

Рэферат мае пэўную кампазіцыю:

– уступ (указваюцца выхадныя дадзеныя тэксту, звесткі аб аўтары, раскрываецца сэнс назвы работы, чаму яна прысвечана);

– пералік асноўных пытанняў і праблем, пра якія паведамляецца ў першакрыніцы;

– аналіз самых важных пытанняў, якія ўтрымліваюцца ў тэкстэ-арыгінале.

– агульны вывад аб значэнні ўсёй тэмы або праблемы тэксту.

Да навуковага стылю адносіцца і такі сціслы жанр, як анатацыя, якая змяшчаецца ў пачатку або ў канцы кнігі і з’яўляецца каштоўнай крыніцай інфармацыі для чытача. **Анатацыя** – кароткі выклад зместу і яго характарыстыка. Такі від пісьмовай працы звычайна дае ўяўленне пра змест кнігі, характарызуе яго, а таксама можа паведамляць пра аўтара, час напісання, эпоху і г. д.

Выкладу зместу або сутнасці працы, прамовы (навуковай, грамадскай) прысвечана і **рэзюмэ**. Яно абазначае яшчэ і кароткі вывад са сказанага, падагульненне, заключэнне. Выкарыстанне гэтага паняцця пашыраецца не толькі ў навуковым маўленні, але і ў іншых напрамках. Гэтым тэрмінам называюць у справавых або прафесійных зносінах аўтабіяграфію, таму што яна ўяўляе сабой своеасаблівае падагульненне дзейнасці чалавека. Выкарыстоўваюць і тады, калі неабходна падвесці вынік, зрабіць важны вывад.

Тэзісы – палажэнні, правільнасць якіх павінна быць раскрыта і абгрунтавана; сфармуляваныя палажэнні, якія каротка перадаюць асноўныя думкі лекцыі, даклада, артыкула і інш. Неабходна яшчэ адзначыць, што тэзісы бываюць другаснымі і арыгінальнымі. *Другасныя* тэзісы пішуцца з мэтай выдзялення галоўнай інфармацыі якой-небудзь крыніцы (напрыклад, навуковага артыкула). Такія тэзісы неабходныя для далейшай навуковай працы (у прыватнасці студэнтам, аспірантам). *Арыгінальныя* тэзісы пішуцца як першасны тэкст да будучых выступленняў (на семінары, канферэнцыі і пад.). Такія тэзісы публікуюцца ў спецыяльных зборніках.

Рэцэнзія – артыкул, у якім даюцца ўсебаковы аналіз і ацэнка навуковага твора.

Водзыў – навуковая праца, у якой аўтар дзеліцца сваімі ўражаннямі аб навуковай працы іншага аўтара, пры гэтым не ставіць перад сабой мэты ўсебакова ахарактарызаваць змест і навуковую структуру.

Навуковы стыль па сваіх функцыянальных і моўных якасцях набліжаецца да афіцыйна-справавога, бо іх аб’ядноўвае пераважна пісьмовая маналагічная форма існавання, сцісласць і неэмацыянальнасць у перадачы зместу. Узаемазвязаныя стылі выкарыстоўваюць значную колькасць абстрактнай і тэрміналагічнай лексікі, пазбягаюць слоў пераноснага значэння, змяшчаюць сказы з прамым парадкам слоў, аднароднымі і ада-собленымі членамі.

АФІЦЫЙНА-СПРАВАВЫ СТЫЛЬ

Афіцыйна-справавы стыль абслугоўвае афіцыйна-справавую, канцылярскую, юрыдычную, дыпламатычную сферы грамадскай дзейнасці чалавека. Рэалізуецца ён у дзяржаўных дакументах, указах, дагаворах, законах і кодэксах, актах, даверанасцях, пратаколах, аб'явах, заявах, справаздачах, канвенцыях, дэкларацыях, камюніке і інш.

Агульнымі рысамі афіцыйна-справавога стылю з'яўляюцца:

– паўната і своєчасовасць інфармацыі, дакладнасць і лаканізм фармулёвак (гранічна дакладна адлюстравать звесткі, якія маюць прававую сілу) – інфармацыйнасць;

– нейтральны тон выкладання (асобасны, суб'ектыўны момант адсутнічае). Не выкарыстоўваецца эмацыянальна-экспрэсіўная лексіка, размоўная, жаргонная. Выкарыстоўваюцца сродкі лагічнай, а не эмацыянальна-экспрэсіўнай ацэнкі сітуацыі – аб'ектыўнасць;

– дакладнасць інфармацыі дасягаецца перш за ўсё праз ужыванне спецыяльнай тэрміналогіі (у справавым маўленні тэрміны распаўсюджаны вельмі шырока), а таксама агульналітаратурных слоў у першым прамым значэнні з мэтай выключэння любых іншых тлумачэнняў. Афіцыйна-справавы стыль функцыянуе ў пісьмовай форме, таму асабліва важна, каб не было двухсэнсоўных і расплывістых фармулёвак;

– высокая частотнасць моўных форм у тэксце дакумента з'яўляецца вынікам агульнай рэгламентацыі формы дакументаў. Галоўная прычына гэтай з'явы – свядомая ўстаноўка на стандартызацыю мовы справавых зносін;

– уніфікацыя мовы справавых зносін заключаецца ў скарачэнні неапраўданай разнастайнасці дакументаў, прывядзенні іх да аднастайных форм, структуры, моўных канструкцый.

Усе вышэйпералічаныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю патрабуюць ужывання спецыяльных моўных сродкаў пры афармленні справавых папер і дакументаў.

Вылучаюць наступныя падстылі:

- 1) заканадаўчы;
- 2) адміністрацыйна-канцылярскі;
- 3) дыпламатычны.

Асноўным аб'ектам справавога стылю з'яўляецца дакумент як сродак замацавання інфармацыі аб фактах, падзеях, з'явах аб'ектыўнай рэальнасці і мысліцельнай дзейнасці чалавека.

Дакумент (лац. *documentum* 'павучальны прыклад, пасведчанне') – матэрыяльны аб'ект з інфармацыяй, якая замацавана адпаведным спосабам для перадачы ў прастору і часе. Дакумент – справавая папера, на якой фіксуецца працэс гаспадарчай, юрыдычнай, эканамічнай дзейнасці,

афармляюцца прававыя зносіны. Фіксуючы інфармацыю, дакумент тым самым забяспечвае яе захаванне і назапашванне, магчымасць перадачы іншым асобам, паўторны зварот да яе, таму можа выконваць і такія функцыі, як уліковая, прававая, сацыяльная, культурная, кіравання і інш.

Дакументы ўключаюць не толькі характэрныя тэрміналагічныя і стандартызаваныя сродкі, але і абрэвіатуры, уласныя назвы. Марфалогія стылю прадстаўлена пераважнай колькасцю імёнаў: большасць назоўнікаў і прыметнікаў у параўнанні з дзеяслоўнымі формамі. Сярод дзеяслоўных формаў мноства дзеясловаў-звязак (*выконваецца, прад'яўляецца, зацвярджаецца, ажыццяўляецца, праводзіцца*) або спалучэнняў з інфінітывам (*тэрмінова выканаць, неабходна ажыццяўляць, падрыхтаваць да эксплуатацыі, аб'явіць падзяку, прыняць меры*).

Характэрнай адзнакай дакумента з'яўляецца тое, што назоўнікі, якія абазначаюць назвы пасада, прафесій, званняў, ужываюцца ў мужчынскім родзе (*загадчык, эканаміст, вядучы спецыяліст, генеральны дырэктар*). Уласныя назоўнікі сустракаюцца ў большасці дакументаў: заявах, дагаворах (кантрактах), планах, загадах і інш. Кожнаму віду дакументаў адпавядае пэўная колькасць рэквізітаў, г. зн. асобных элементаў дакумента (назва, дата, адрас, рэгістрацыйны нумар, подпіс і інш.). Напрыклад, аўтар дакумента. Ім можа выступаць арганізацыя (прадпрыемства, установа), а ў рэквізіт уваходзіць назва арганізацыі, назва структурнага падраздзялення. Усе назвы падаюцца ў строгай адпаведнасці з найменнямі, зарэгістраванымі ўстаноўчымі дакументамі, напрыклад, статутамі. Эмблема арганізацыі як асобны рэквізіт таксама можа ўключаць назву, абрэвіатуру, сімвал, хця можа сумяшчаць у сабе і назву, і малюнак, і таварны знак, напрыклад: *“Атлант”, “Керамін”, “Прамень”, “МАЗ”*.

Уласныя назвы і прозвішчы ў дакументах ставяцца ў розных склонавых формах, пераважна ў родным, давальным, вінавальным склонах. Неабходна памятаць пра адрозненне склонавых канчаткаў прозвішчаў і імёнаў у беларускай і рускай мовах, напрыклад: *Шабуня – Шабунем* (бел.), *Шабуней* (рус.). У беларускай мове прозвішчы з ненаціскным канчаткам *-а (-я)* набываюць склонавыя канчаткі ў залежнасці ад полу асобы: *Д. Варвашэні Юліі*, але *Варвашэню Івану*; *Т. Варвашэняй Юліяй*, але *Варвашэнем Іванам*. У беларускай мове пашыраны нязменныя прозвішчы:

- усе прозвішчы з націскным канчаткам *-о*: *Ралько́, Чуйко́, Жылко́*;
- усе прозвішчы з канчаткам *-ых (-іх)*: *Сядых, Чарных, Бара́навых*;
- прозвішчы жанчын, якія заканчваюцца на зычны гук: *Паўловіч, Корань, Навумчык, Кавальчук*.

У сучасным беларускім справаводстве назіраецца актыўнае перайманне моўных сродкаў з рускай мовы. Адсюль – ужыванне варыянтаў, сінонімаў: *дагавор – дамова, тыраж – наклад, працэнты – адсоткі*.

Сінтаксіс дакумента таксама мае свае спецыфічныя асаблівасці. Паколькі стыль павінен перадаваць інфармацыю сцісла, дакладна і паслядоўна, то выкарыстоўваюцца складаныя (складаназалежныя) сказы. Няма клічных сказаў, паколькі стыль пазбаўлены экспрэсіўнасці. Пераважаюць апавядальныя сказы і сустракаюцца пыталыныя.

Групы афіцыйна-справавой дакументацыі і асаблівасці іх афармлення

Дакументы вылучаюць па відах дзейнасці (*планавыя, навукова-тэхнічныя, праектна-каштарысныя* і г. д.); па спосабе фіксацыі інфармацыі (*пісьмовыя, графічныя, кіна-, фота-, фонадакументы*); па месцы складання (*для рашэння знешніх і ўнутраных пытанняў*); па ступені галоснасці (*сакрэтныя, зусім сакрэтныя, адкрытыя*); па юрыдычнай сіле (*сапраўдныя і фальшывыя*); па тэрмінах выканання (*тэрміновыя і нетэрміновыя*); па стадыях падрыхтоўкі (*чарнавыя і арыгінал*); па тэрмінах захоўвання (*пастаяннага і часовага захоўвання*).

Па сваім функцыянальным прызначэнні ўсе службовыя дакументы падзяляюцца на наступныя групы:

- 1) **асабістыя** (заява, аўтабіяграфія, даручэнне, распіска);
- 2) **дырэктывыя**, або **распарадчыя** (загад, распараджэнне, пастанова);
- 3) **фінансавыя і ўліковыя** (бухгалтарскі баланс, пенсійнае даручэнне, справаздача, плацёжныя даручэнні, акты рэвізіі касы, квітанцыі);
- 4) **адміністрацыйна-арганізацыйныя** (кантракт, план, дамова, справаздача, пратакол, канстытуцыя);
- 5) **інфармацыйна-даведачныя** (даведка, дакладная запіска, службовая і тлумачальная запіскі, акт, тэлефанаграма, факс);
- 6) **арганізацыйныя** (статут, палажэнне, інструкцыя, штатны расклад);
- 7) **справавыя лісты** (пісьмы і іншая карэспандэнцыя).

Кожнаму віду дакумента адпавядае пэўная колькасць **рэквізітаў** – абавязковых элементаў службовага дакумента. Сукупнасць рэквізітаў, пэўным чынам размешчаных у дакуменце, складае яго **фармуляр**. Пры стварэнні ўніфікаванай сістэмы дакументацыі распрацоўваецца фармуляр-узор – мадэль сукупнасці ўніфікаваных формаў дакументаў. Два асноўныя фарматы дакументаў – А-4, А-5. Фармуляр мае 3 зоны: службовае поле дакумента, поле для размяшчэння вуглавога (падоўжанага) штампа і рабочае поле дакумента. Службовае поле – гэта частка плошчы фармата, прызначаная для палёў дакумента і замацавання яго для захоўвання. Левы верхні вугал – поле для размяшчэння штампа. Астатняя частка фармуляра – рабочае поле. Плошча фармата запаўняецца рэквізітамі.

Згодна са стандартам СТБ 6.38–2016 для арганізацыйна-распарадчых дакументаў зацверджаны 32 рэквізіты: дзяржаўны герб РБ, эмблема арганізацыі, код арганізацыі, код дакумента, назва арганізацыі, паштовы адрас адпраўшчыка, назва віду дакумента, дата, візы, грыф узгаднення і інш.

Адрозніваюць рэквізіты пастаянныя і пераменныя. Пастаянныя рэквізіты паўтараюцца ва ўсіх дакументах дадзенай назвы (групы). Пераменныя рэквізіты наносіцца непасрэдна пры падрыхтоўцы канкрэтнага дакумента. **Пастаянныя рэквізіты:** герб, таварны знак, код арганізацыі, назва арганізацыі, даведачныя дадзеныя аб арганізацыі, рахунак, назва дакумента. **Пераменныя рэквізіты:** дата, рэгістрацыйны нумар, адрасат, рэзалюцыя, тэкст дакумента, пячатка, адзнака аб паступленні дакумента ў арганізацыю.

Службовы дакумент – гэта перш за ўсё пісьмовы тэкст. Вылучаюцца наступныя **тыпы тэкстаў** дакументаў:

1) **традыцыйны, лінейны запіс** – паслядоўнасць сінтаксічна аформленых сказаў, тэкст афармляецца ў радкі, захоўваюцца абзацы, магчыма вылучыць раздзелы, главы (палажэнні, статуты, правілы, канстытуцыя, заява, аўтабіяграфія, справы ліст);

2) **трафарэт** – традыцыйны лінейны запіс, надрукаваны загадзя, але з прабеламі, якія запаўняюцца пры канчатковым афармленні ў залежнасці ад канкрэтнай сітуацыі (даведка, кантракт, некаторыя загады);

3) **анкета** – спосаб запісу тэксту, калі пастаянная інфармацыя размяшчаецца ў левай частцы аркуша, радкамі адзін пад другім у форме назоўнікаў у назоўным склоне, а пераменная інфармацыя ўносіцца ў працэсе складання дакумента ў правай частцы аркуша (загады аб прыёме на працу, аб пераводзе на новае месца працы, аб звальненні, кадравыя дакладныя і тлумачальныя запіскі, лісткі па ўліку кадраў);

4) **табліца** – сукупнасць дадзеных, прадстаўленых у лічбавай або слоўнай форме і ўзятых у графы вертыкальнай і гарызантальнай плоскасцяў. Тэкст, прадстаўлены ў выглядзе табліцы, мае вялікую інфармацыйную ёмістасць, дазваляе строга класіфікаваць інфармацыю і суміраваць аналагічныя дадзеныя. У выглядзе табліцы афармляецца штатны расклад, графік адпачынку і г. д.

Фармалізаваныя тыпы тэкстаў – трафарэты, анкеты, табліцы – з’яўляюцца адным з галоўных сродкаў уніфікацыі формы службовых дакументаў.

Бланк дакумента – гэта ліст паперы дазволенага фармату з нанесенымі на ім пастаяннымі рэквізітамі. Выкарыстанне бланкаў скарачае працаёмістасць складання дакументаў, павышае эстэтычны бок іх афармлення. Бланкі дазваляюцца рыхтаваць друкарскім спосабам або з дапамогай сродкаў капіравальнай тэхнікі.

Прынятыя наступныя віды бланкаў:

– *агульны бланк* – выкарыстоўваецца для афармлення любых відаў дакументаў, акрамя лістоў, уключае наступныя рэквізіты: герб, назву арганізацыі;

– *бланк ліста* – уключае герб, эмблему арганізацыі, код арганізацыі, даведачныя дадзеныя аб арганізацыі;

– *бланк канкрэтнага віду дакумента* – уключае герб, эмблему, код формы дакумента, назву арганізацыі, назву дакумента, месца і дату складання.

Выкарыстоўваць моўныя сродкі афіцыйна-справавога стылю неабходна мэтанакіравана, толькі працуючы са справаводствам, тады як мовай дакументаў, пазбаўленай жывой экспрэсіі і вобразнасці, нельга карыстацца там, дзе трэба не толькі перадаць інфармацыю, данесці думку, але і закрануць духоўныя пачуцці людзей.

КУЛЬТУРА ПРАФЕСІЙНАГА МАЎЛЕННЯ

Мова і маўленне. Правільнасць маўлення і моўныя нормы.

Прафесійна арыентаванае маўленне

Пытанні культуры маўлення ў прафесійнай сферы сталі асабліва актуальныя ў сучасным жыцці чалавека. Для прафесійнага маўлення надзвычай важна адпавядаць якасцям, якія абумоўліваюць эфектыўнасць зносінаў. Адна з іх – пісьменнасць, пад чым разумеецца не толькі валоданне правіламі словаўжывання, граматычнай спалучальнасці, мадэляў сказаў, але і размежаванне сфер выкарыстання мовы.

Асабліва важна размяжоўваць паняцці мовы і маўлення. Гэта паняцці вельмі блізкія, узаемазвязаныя, і таму на першы погляд здаюцца тоеснымі. Аднак глыбокае разуменне пытання дае магчымасць выявіць істотную розніцу паміж названымі катэгорыямі.

Мова – гэта сукупнасць матэрыяльных адзінак і правіл іх ужывання і функцыянавання. Адзінкі мовы не звязаны з канкрэтным зместам выказвання, абстрагаваны ад канкрэтнай сітуацыі і ў той жа час прыдатныя для любой сітуацыі незалежна ад мэт камунікацыі. Мова – агульнанародны здабытак, значэнні яе структурных элементаў агульнанародныя, яны ўзніклі гістарычна і былі развітыя калектывам носьбітаў пэўнай мовы. Мова – сістэма фанетычных, лексічных і граматычных адзінак, з дапамогай якіх выражаюцца думкі, пачуцці, волевыяўленне.

Маўленне – гэта функцыянаванне мовы, выкарыстанне яе адзінак у працэсе зносінаў; гэта форма існавання і рэалізацыі мовы. Людзі выкарыстоўваюць моўныя сродкі індывідуальна, па-рознаму ў залежнасці

ад абставін і мэты выказвання. У працэсе маўлення з моўных сродкаў выбіраюцца неабходныя словы і паслядоўнасць іх размяшчэння, устойлівыя звароты, мадэлі словазлучэнняў і сказаў. Выказванне афармляецца і афарбоўваецца суб'ектыўнай ацэнкай.

Паняцці “мова” і “маўленне” хоць і ўзаемаабумоўленыя, аднак не тоесныя і не раўназначныя. Мова не залежыць ад умоў і абставін зносінаў, маўленне ж сітуацыйна абумоўленае. Мова – агульнанародны здабытак, маўленне – індывідуальна-калектыўная рэалізацыя моўных сродкаў. Мова – унармаваная, у маўленні ж нормы могуць парушацца, хоць і яно павінна быць правільным. У працэсе маўлення могуць узнікаць адхіленні ад моўнай нормы ў значэннях і формах слоў, у націску, у сінтаксічных канструкцыях, што прыводзіць да ўзнікнення варыянтнасці моўных адзінак.

Інакш кажучы, мова – набор моўных адзінак, сістэма правіл іх прымянення; маўленне – выбар з гэтага “набору” і рэалізацыя правіл. У маўленні выбраныя адзінкі арганізуюцца ў паслядоўнасць, у ланцужок па правілах мовы і ў адпаведнасці з патрабаваннямі зместу. Такім чынам, мова – з’ява абстрактная, а маўленне – канкрэтная, індывідуальная. Аднак трэба ўлічваць той факт, што гэты падзел дастаткова ўмоўны, што бяруцца пад увагу аспекты, якія пераважаюць. Маўленне, як і мова, па сваёй унутранай прыродзе сацыяльнае, таму што з’яўляецца рэалізацыяй мовы як сацыяльнай з’явы, але праз маўленне канкрэтнага індывідуума. Калі ж разглядаць маўленне як чыста індывідуальную з’яву, то пры зносінах мы не разумелі б адно аднаго.

Маўленне як спецыфічная форма рэалізацыі мовы можа праяўляцца ў вуснай і пісьмовай форме, успрымацца на слых або пры дапамозе органаў зроку.

Маўленне як спосаб прымянення, выкарыстання моўных сродкаў неаднароднае, бо мова функцыянуе не сама па сабе, а ў сувязі з патрэбамі зносін. Таму маўленне падзяляецца на літаратурнае і гутарковае (размоўнае). Літаратурнаму маўленьню не ўласцівыя адхіленні ад нормы. Гутарковае маўленне мае свае спецыфічныя фанетычныя, лексіка-фразеалагічныя, марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці.

Кожны чалавек, у адрозненне ад іншых жывых істот, здольны ажыццяўляць маўленчую дзейнасць – чытаць, пісаць, разважаць, слухаць, размаўляць, г. зн. успрымаць, пераапрацоўваць, перадаваць рознага кшталту інфармацыю. Магчымасць уступаць у зносіны з падобнымі да сябе – адно з найвялікшых багаццяў чалавецтва. Для чалавека стасункі вельмі патрэбныя. Яны даюць галоўнае: паўнату пачуццяў, душэўны камфорт, новыя веды і адчуванне сваёй сацыяльнай паўнаважнасці. Чалавеку прыемна адчуваць сваю значнасць, бачыць, што ён не адзінока, што ім цікавяцца, да яго прыслухоўваюцца, яго цэняць.

Праз маўленне рэалізуецца камунікатыўная функцыя мовы. У маўленні чалавек праяўляецца як асоба. Асабліва гэта важна ўлічваць тым, чья прафесія звязана з маўленчай дзейнасцю, – настаўнікам, юрыстам, экскурсаводам, бізнесменам, журналістам і інш. Для іх уменне ўступаць у кантакты, дзелавыя зносіны, выступаць публічна ўваходзіць у разрад прафесійна-дзелавых якасцей. Прыгожая, дакладная мова, правільнае вымаўленне, веданне скарбаў мовы – паказчыкі не толькі культуры маўлення, але і агульнай культуры асобы.

Таму ў структуры агульнай культуры чалавека важнае месца займае маўленчая культура – уменне правільна ўжыць у пэўнай сітуацыі патрэбнае слова. Чым вышэйшы ўзровень культуры чалавека, тым больш высокая культура маўленчых паводзінаў.

Тэрмін “культура прафесійнага маўлення” азначае сукупнасць такіх якасцей маўлення, якія робяць яго дасканалым сродкам камунікатыўных зносін у пэўнай сферы дзейнасці чалавека: уменне правільна, дакладна, лагічна перадаваць свае думкі сродкамі мовы.

Асноўнымі кампанентамі культуры прафесійнага маўлення, як і ўвогуле культуры маўлення, з’яўляюцца:

правільнасць – захаванне носьбітамі мовы літаратурных нормаў, што забяспечвае адзінства моўных сродкаў і ўзаемаразуменне паміж удзельнікамі камунікацыі;

чысціня – мэтазгоднасць увядзення ва ўжытак асобных лексічных адзінак, што маюць абмежаваную (вузкую) сферу семантычнай рэалізацыі (дыялектызмы, жарганізмы, прастамоўныя словы), або адносяцца да слоў, выкарыстанне якіх непажадана;

багацце (разнастайнасць) – выкарыстанне разнастайных моўных сродкаў, адсутнасць паўтораў слоў і выказаў;

лаканічнасць (сцісласць) – уменне адбіраць найбольш рацыянальныя, зручныя для зносін моўныя сродкі;

дакладнасць – строгая адпаведнасць значэнняў слоў і іх спалучэнняў зместу і аб’ёму выражаных паняццяў, асабліва цесна звязана з лексічнай нормай, што рэгулюе правільнасць выбару слова для пэўнага кантэксту;

лагічнасць – адпаведнасць значэнняў слоў, словазлучэнняў і сказаў законам логікі і мыслення, прадугледжвае пабудову несупярэчлівага, паслядоўнага выказвання, у якім асобныя часткі лагічна звязаны паміж сабой;

даступнасць – зразумеласць тэксту выказвання для адрасата;

дарэчнасць – адпаведнасць выказвання мэце і сферы ўжывання і актывізацыя разумовай дзейнасці адрасата;

выразнасць – уздзеянне маўлення не толькі на розум, а і на эмацыйны стан чалавека, абуджэнне ўвагі і цікавасці адрасата;

вобразнасць – наяўнасць у маўленні сродкаў, якія фарміруюць прадметна-пачуццёвыя ўяўленні пра рэчаіснасць.

Усе якасці маўлення цесна ўзаемазвязаныя і ўзаемаабумоўленыя, выступаюць у арганічным адзінстве.

Такім чынам, культура маўлення прадугледжвае ўсебаковае, поўнае веданне рэальнай сістэмы мовы ў яе гістарычным развіцці, валоданне формамі і стылямі сучаснай літаратурнай мовы ў адпаведнасці з мэтамі і задачамі зносінаў.

Правільнасць маўлення

Цэнтральнай з усіх камунікатыўных якасцяў маўлення з’яўляецца правільнасць. Менавіта правільнасць маўлення забяспечвае яго адзінства, “ахоўвае” адназначнасць, агульнаразумеласць інфармацыі, якая перадаецца і ўспрымаецца. Паколькі правільнасць маўлення заключаецца ў адпаведнасці яго моўнай структуры тым законам і правілам, якія дзейнічаюць у мове, то і маўленне правільнае, калі ў ім няма парушэнняў агульнапрынятых, агульнаабавязковых літаратурных нормаў.

Галоўны аб’ект правільнасці – паняцце нормы. *Норма* – пашыранае і агульнапрынятае выкарыстанне моўных сродкаў, якое стала ўзорным і замацавана (кадыфікавана) у выглядзе правілаў. Норма – гэта вынік традыцыі, шматгадовы звычай выкарыстоўваць моўныя адзінкі і вынік кадыфікацыі. Адсюль, літаратурная норма аб’ядноўвае ў сабе і моўную традыцыю і кадыфікацыю, якая ў многім ствараецца на аснове традыцыі.

Моўная норма – катэгорыя гістарычная, адносна ўстойлівая і адначасова зменлівая. Таму варыянтнасць, ці паралельнае суіснаванне розных форм слова і спосабаў выражэння аднаго і таго ж паняцця, – з’ява натуральная ў мове. Так побач у мове ўжываюцца: *вуглі/вугалі, ласіца/ласіха, нізашто/нізавошта, раніцай/раніцой, навокал/навакол* і інш. Вядома, нормы мовы і маўлення мяняюцца ў адпаведнасці з агульнай дынамікай лексіка-фразеалагічнага і сінтаксічнага ўзроўня мовы, яе граматычнага ладу. У выніку гэтага могуць узнікаць варыянты адной і той жа моўнай адзінкі.

Варыянтнасць абумоўлена як натуральным развіццём мовы, так і дзеяннем пазамоўных фактараў.

Усе парушэнні літаратурных нормаў называюцца моўнымі памылкамі.

Беларускай мове ўласцівы арфаэпічныя, арфаграфічныя, акцэнталагічныя (акцэнтныя), лексічныя, фразеалагічныя, словаўтваральныя, марфалагічныя, сінтаксічныя, пунктуацыйныя, стылістычныя нормы.

Арфаэпічныя нормы – гэта правільнасць вымаўлення гукаў, спалучэнняў, а таксама правільнасць інтанацыі. Дадзеныя нормы рэгулююць вымаўленне як асобных гукаў, так і іх спалучэнняў у межах слоў.

Напрыклад, беларусам уласцівы такі цвёрды гук, як [ч] (у рускай мове вымаўляецца мякка): *чорны, інфрачырвоны, чарназём*. Гук [р] у беларускай мове толькі цвёрды: *рэквізіт, рэклама, рамонт, рыбны* (у рускай мове вымаўляецца і цвёрда, і мякка).

У сучаснай беларускай літаратурнай мове напісанне можа супадаць або не супадаць з вымаўленнем. Напрыклад: *снег, цяжкі, зарад*. Для некаторых формаў існуюць варыянты: *калодзеж і калодзезь, канешне і канечне*. У складанай сітуацыі двухмоўя (білінгвізму) нярэдка парушаюцца арфаэпічныя нормы: беларусам характэрна вымаўленне зацвярдзелых зычных, своеасаблівае вымаўленне гука [г], дзеканне, асімілятыўная, або суседняя, мяккасць і інш. Такія фанетычныя рысы вельмі ўстойлівыя і могуць захоўвацца ўсё жыццё.

Арфаграфічныя нормы – гэта правільнасць перадачы гукаў і іх спалучэнняў на пісьме. Нормы арфаграфіі ўключаюць правапіс галосных (прыстаўных галосных, аканне, яканне і інш.), зычных ([д] – [дз’], [т] – [ц’], [й] і [ў], глухіх і звонкіх, свісцячых і шыпячых і інш.), апострафа і мяккага знака, правілы пераносу слоў, напісання разам, асобна і праз дэфіс і г. д. Напрыклад: *маса* (бел.) – *масса* (рус.), *сяржант* (бел.) – *сержант* (рус.), *медзь* (бел.) – *медь* (рус.).

Акцэнталагічныя нормы – правільнасць пастаноўкі націску ў словах. Пры дапамозе націску адрозніваюцца розныя словы і іх формы ў мове: *прыклад – прыклад, рассыпаць – рассыпаць, пазнаю – пазнаю, раса – раса, капаю – капаю*.

Няправільная пастаноўка націску сведчыць пра нізкую культуру маўлення асобы: правільна вымаўляць *кіламетр, дакумент, чатырнаццаць, дагавор*, а няправільна – *кілометр, дакумент, чатырнаццаць, догавар*.

Пунктуацыйныя нормы – гэта правільная пастаноўка знакаў прыпынку на пісьме. Яны даюць магчымасць раздзяліць пісьмовае маўленне на асобныя сэнсава-граматычныя часткі для іх правільнага ўспрыняцця.

Лексічныя нормы рэгулююць адэкватны выбар слоў у канкрэтнай моўнай сітуацыі. Яны замацаваны ў тлумачальных слоўніках, падручніках і даведніках. Для правільнага выкарыстання лексічных адзінак неабходна ведаць іх значэнне, улічваць мнагазначнасць, сінанімію. Напрыклад: *вільгаць* ці *вільготнасць, напружанне* ці *напружанасць, сяліба* ці *сядзіба*.

Словаўтваральныя нормы – гэта правільнасць утварэння слоў, падзелу слоў на значымыя часткі. Уменне правільна падзяліць слова на састаўныя часткі дапамагае пазбегнуць памылак, звязаных з напісаннем, выкарыстаннем, разуменнем значэння. Напрыклад: *тэрміновы* – *датэрміновы, запісаць* – *запіс, поле* – *палявы, рабочы чалавек* – *рабочы*.

Марфалагічныя нормы – правільнасць формаўтварэння і слоўвазмянення самастойных часцін мовы: назоўнікаў, прыметнікаў, дзеяс-

ловаў, лічэбнікаў, прыслоўяў, займеннікаў. Напрыклад, неабходна адрозніваць род назоўнікаў у беларускай і рускай мовах: *насып* (бел.) – *насыпь* (рус.), *няправільны дроб* (бел.) – *неправильная дробь* (рус.), *пыл* (бел.) – *пыль* (рус.), *подпіс* (бел.) – *подпись* (рус.), *злы сабака* (бел.) – *злая собака* (рус.).

Сінтаксічныя нормы – правільнасць будовы словазлучэнняў і сказаў. Сінтаксічныя нормы рэгулююць правільнае спалучэнне моўных адзінак у словазлучэннях ці сказах. Пры параўнанні адпаведных словазлучэнняў беларускай і рускай моў, словы ў якіх звязаны дапасаваннем і кіраваннем, выразна праяўляецца нацыянальная спецыфіка беларускай мовы: *прабачце мне* (бел.) – *извините меня* (рус.), *больш за дзесяць гадоў* (бел.) – *более десяти лет* (рус.), *будынак на пяць паверхаў* (бел.) – *здание в пять этажей* (рус.).

Стылістычныя нормы – гэта правілы ўжывання моўных сродкаў у адпаведнасці са стылем. Захоўваць стылістычныя нормы – значыць умець правільна ўжываць сродкі з эмацыянальна-экспрэсіўнай і функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай, умець адбіраць моўныя адзінкі адпаведна зместу, стылю, жанру. Напрыклад, толькі афіцыйна-справавому стылю ўласціва вялікая колькасць канцылярызмаў: *прыцягнуць да адказнасці, узяць на кантроль, давесці да ведама*, якія не павінны выкарыстоўвацца ў іншых стылях.

Фразеалагічныя нормы – гэта правільнасць ужывання такіх устойлівых адзінак, як фразеалагізмы. Гэтыя нормы знаходзяць праяўленне пераважна ў мастацкім і гутарковым стылях. Напрыклад, частотнымі з’яўляюцца такія фразеалагізмы, як *варон лічыць, тут як тут, душа ў душу, кату па пята, на свае вочы, язык да Кіева даведзе, малыя дзеткі – малыя бедкі* і інш.

Правільнасць маўлення – асноўная рыса пісьмовай мовы, якая ўласціва найперш такім стылям, як навуковы, афіцыйна-справавы і публіцыстычны. Парушэнне нормаў правільнасці недапушчальна ў гэтых стылях, таму што мова навукі, справаводства, сродкаў масавай інфармацыі – узорная мова, якая не дапускае недакладнасці, некампетэнтнасці, недасведчанасці.

Дакладнасць маўлення

Дакладнасць маўлення – гэта адна з асноўных камунікатыўных якасцей, якая патрабуе сэнсавай адпаведнасці слоў, паняццяў знешнім сітуацыям, рэаліям. Дакладнасць – гэта выкарыстанне адзінак мовы ў тых значэннях, якія замацаваны маўленчай практыкай грамадства, напрыклад, у слоўніках, граматыках.

Дадзеная камунікатыўная якасць цесна звязана з правільнасцю маўлення, асабліва з такімі яе нормамі, як лексічныя і сінтаксічныя. Маўленне любога стылю лічыцца дакладным, калі яго адзінкі (словы, паняцці, тэрміны, фразеалагізмы) ужыты з уласцівым ім значэннем. Тэкст павінен быць выкладзены такім чынам, каб чытач або слухач успрыняў правільную, канкрэтную, нескажоную інфармацыю, таму што недакладнае выкарыстанне аднаго з паняццяў цягне за сабой няправільнае ўспрыняццё ўсяго выказвання.

Дакладнасць маўлення як камунікатыўная якасць у першую чаргу ўласціва навуковаму і афіцыйна-справавому стылям, таму што тут пераважаюць адназначныя словы і выразы, устойлівыя звароты, стандартныя сродкі. Такія кніжныя стылі, як навуковы і афіцыйна-справавы, не дапускаюць парушэння стандартнай структуры ва ўжыванні сінтаксічных канструкцый, азначэнняў, правілаў і т. п. Напрыклад, асцярожнасць трэба праяўляць, ужываючы паронімы тыпу *ганаровы і ганарысты, балотны і балоцісты, дзелавы і дзелавіты, канструктыўны і канструкцыйны*. Дакладнасць патрабуе рэзка размяжоўваць сінанімічныя паняцці, сачыць за іх спалучэннем з іншымі часцінамі мовы: *якасці ці ўласцівасці, рухомасць ці рух, выкарыстоўваць ці прымяняць*.

Дакладнасць навуковага (навукова-тэхнічнага, навукова-інфармацыйнага) тэксту дасягаецца не толькі за кошт канкрэтнага словаўжывання, але і за кошт такіх рыс, як дакладнасць разлікаў (у матэматыцы, фізіцы), формул, параметраў, навуковых фактаў і г. д. Парушаючы дакладнасць, нельга беспамылкова выканаць чарцёж, рашыць ураўненне, перадаць гістарычныя ці філасофскія факты. Дакладнасць маўлення – адно з цэнтральных паняццяў навуковага маўлення, якому ўласціва строгасць і лексічная дасканаласць.

Нельга абыходзіцца без дакладнасці і ў публіцыстычным стылі, таму што тут у цэнтры ўвагі знаходзяцца факты, навіны штодзённага жыцця, паведамленні, адкрыцці, здарэнні, а скажэнне падобнай інфармацыі вядзе да змянення дадзеных, недаверу грамадскасці да тых ці іншых сродкаў масавай камунікацыі.

Дакладнасць можна выявіць і ў мастацкім стылі. Хаця тут і пераважае аўтарскі вымысел, але ў аснову мноства мастацкіх твораў пакладзены дакладныя гістарычныя факты, літаратурнымі героямі могуць быць канкрэтныя гістарычныя асобы.

У гутарковым стылі дакладнасць таксама не перашкаджае, а, наадварот, уносіць у гутарку канкрэтнасць, сцісласць. Для перадачы штодзённых навін, пачуццяў, звестак лепш карыстацца дасканалай і лаканічнай мовай.

Дакладнасць тэксту ў любым стылі заключаецца ў тым, каб моўны матэрыял быў выказаны і правільна, і канкрэтна, і лаканічна. Парушаючы дакладнасць, мы можам парушыць і іншыя камунікатыўныя якасці.

Лагічнасць маўлення

Лагічнасць маўлення – камунікатыўная якасць, якая ўстанаўлівае паслядоўныя, несупярэчлівыя сэнсавыя сувязі паміж часткамі тэксту. Выказванне будзе лагічным у тым выпадку, калі ў ім існуе цесная сувязь асобных кампанентаў: слоў, сказаў, абзацаў. Лагічнае маўленне падпарадкоўваецца законам логікі, г. зн. законам мыслення грамадства.

Лагічныя сувязі кантэксту наладжваюцца ў галіне сінтаксісу, у сінтаксічных канструкцыях, дзе значнае месца адводзіцца складаным злучнікам: *таму, што; для таго, каб* і інш. Адно недакладна ўжывае слова можа парушыць цэласнасць сінтаксічнай або лексічнай сістэмы. Уявім сабе мазаічны малюнак, складзены з мноства асобных частчак. Кожны элемент з'яўляецца часткай ад цэлага, таму каб атрымаць цэласную карцінку, мы павінны кожны асобны кавалачак паставіць на сваё месца.

Лагічнасць як камунікатыўная якасць маўлення ўласціва ў пэўнай ступені ўсім стылям. Яна прымяняецца ў выказваннях, выступленнях, прамовах, артыкулах, падпарадкоўваючыся агульнапрынятаму плану: уступ (уводзіны), асноўная (кульмінацыйная) частка, падагульненне (вывад). Паміж асобнымі часткамі такой устойлівай кампазіцыі існуе найцяснейшая сувязь. Такая схема абавязковая для навуковага тэксту, дзе не могуць парушацца ўзаемасувязі ў ланцужку навуковага доказу, тлумачэння, разважання. Новы матэрыял навуковага стылю абавязкова абавязваецца на ўжо вядомы, вывучаны, засвоены. Па законах логікі размяшчаюцца раздзелы, параграфы, тэмы і іншыя структурныя адзінкі ў падручніках.

Лагічнасць – абавязковая якасць афіцыйна-справавога стылю. Напрыклад, дакументы, заканадаўчыя тэксты прытрымліваюцца паслядоўнасці ў выкладзе матэрыялу. Асобныя рэквізіты ў фармуляры дакумента размяшчаюцца ў строгім парадку.

Публіцыстычны стыль аб'ядноўвае асобныя навіны ў цэласныя блокі, тэмы, напрамкі. Дзякуючы такой паслядоўнасці можна лёгка выбраць неабходны матэрыял у СМІ: паведамленні паўсядзённага жыцця, палітычныя звесткі, культурныя навіны і т. п.

Мастацкі стыль вельмі своеасаблівы ў разгортванні падзей, раскрыцці зместу, але і тут можна прасачыць пэўную паслядоўнасць: аўтар можа разбіваць тэкст на часткі, аб'ядноўваць у зборы твораў, тамы, трылогіі і г. д. Выклад аўтарскага бачання ў мастацкім творы, фільме, песні падпарадкаваны яго задуме, ідэі, мэце.

Незакончаныя фразы, недаказаная да лагічнага завяршэння думка, адсутнасць паслядоўнасці ў вусным выказванні – гэта толькі некаторыя недахопы гутарковай мовы. Зразумела, што ў вусным маўленні даволі проста выправіць сказанае, дапоўніць, змяніць, але такое маўленне ўжо нельга назваць лагічным.

Лагічнасць маўлення – гэта ўменне паслядоўна выражаць думкі пры дапамозе сродкаў мовы. Гэтая камунікатыўная якасць дасягаецца праз дакладнае ўжыванне слоў, правільны парадак моўных адзінак, умелы выбар дасканалай сінтаксічнай канструкцыі.

Дарэчнасць маўлення

Маўленне з’яўляецца дарэчным, калі яго моўныя сродкі адпавядаюць тэме паведамлення, зместу, мэтам і ўмовам зносін, а таксама з’яўляюцца даступнымі для аўдыторыі. Дарэчнасць маўлення абавязкова павінна пераплятацца з лагічнасцю і дакладнасцю, таму што яе сутнасць заключаецца ў падборы сродкаў у залежнасці ад тэмы гутаркі, стылю, часу, кантэксту, сітуацыі, узроўню падрыхтаванасці слухачоў ці чытачоў. Дарэчная інфармацыя будзе адпавядаць узросту, інтэлектуальнаму ўзроўню, прафесіі, нават настрою.

Кантэкстуальная дарэчнасць забяспечвае сэнсавое адзінства слоў і словазлучэнняў у кантэксце, не дапускае нематываванае змешванне адзінак. Не змешваюцца ў адным кантэксце словы з жывой, народнай мовы і тэрміналагічная лексіка.

Стылявая дарэчнасць размяжоўвае адзінкі розных функцыянальных стыляў. Напрыклад, нельга ўжываць эмацыянальна-экспрэсіўную лексіку ў навуковым або афіцыйна-справавым стылі. І наадварот, нельга беспадстаўна выкарыстаць канцылярызмы ў мастацкім ці гутарковым стылі.

Сітуацыйная дарэчнасць прадугледжвае выбар моўных элементаў адпаведна канкрэтнай сітуацыі маўлення. У дадзеным выпадку неабходна кіравацца створанымі абставінамі, напрыклад, нечаканым далучэннем новага суб’ядніка, апанента.

Асабіста-псіхалагічная дарэчнасць папярэджвае ад неасцярожнага выказвання, таму што недарэчнае слова можа параніць чалавека. Неабходна прадумваць асаблівасці размовы з суб’яднікам, бо адны і тыя ж словы або звесткі могуць успрымацца людзьмі абсалютна па-рознаму.

Навуковаму і афіцыйна-справавому тэкстам найбольш уласцівыя кантэкстуальная і стылявая дарэчнасць, якія гарантуюць адзінства стылю. Абодва стылі вылучаюцца спецыфічнымі моўнымі сродкамі, характэрнымі толькі для іх.

У публіцыстычным стылі недарэчнымі могуць з’яўляцца прастамоўныя словы з аднаго боку, і захапленне спецыяльнай тэрміналогіяй – з другога.

Мастацкі тэкст пераважна кіруецца сітуацыйнай дарэчнасцю, паколькі падбор моўнага матэрыялу павінен дакладна перадаць аўтарскі настрой, стварыць неабходную сітуацыю, закрануць душу таго, хто будзе ўспрымаць мастацкі твор.

У гутарковым стылі неабходна ўлічваць асабіста-псіхалагічныя рысы, настрой суб’едніка, яго характар, узрост, тэмперамент. У сяброўскую размову недарэчна ўключаць кніжныя, канцылярскія выразы.

Вельмі часта трапае і неабходнае ў адным стылі можа стаць памылковым і недарэчным у другім, таму адно з найважнейшых патрабаванняў стылістыкі – трымацца адзінства стылю.

Чысціня маўлення

Чысціня маўлення – гэта непрымальнасць адзінак мовы, якія супярэчаць нормам правільнасці. Чысціня (чыстата) маўлення забяспечваецца адсутнасцю ў ім нелітаратурных сродкаў:

– дыялектызмаў або мясцовых слоў (*ровар, балён, бярэць, гавора, пасоля, багон*);

– прастамоўных слоў і выразаў (*скапыціцца, балбатаць, тудою*);

– таўталогіі або слоў-паразітаў (*ну, гэта самае, так, значыць, вось*);

– жаргоннай лексікі (*прыкід, крута, жэсць, здаць хвасты, мульт*);

– канцылярызмаў і ўстойлівых выразаў (*вялікае значэнне, мець на ўвазе, прыняць рашэнне*);

– індывідуальна-аўтарскіх запазычанняў і наватвораў (*чао, о-кей, капут, задзіночанне*);

– русізмаў (*дрэўні, цірэ, вучыцель*) і інш.

Навуковы і афіцыйна-справавы стылі не дапускаюць ужывання нелітаратурных сродкаў, акрамя тых выпадкаў, калі такія лексічныя адзінкі становяцца прадметам моўнага даследавання. Але моўныя штампы або канцылярызмы складаюць значную частку мовы дакументаў, напрыклад: *індывідуальны графік, у асобе, на падставе*. Часткова ёсць устойлівыя звароты і ў навуковым стылі: *разам з тым, у тым ліку, у сувязі з тым*. У кніжных стылях назіраюцца паўторы тэрміналагічных паняццяў, таму што большасць тэрмінаў не маюць сінонімаў.

Публіцыстычныя тэксты могуць уключаць асобныя элементы дыялектнай лексікі, напрыклад, рэпартаж з сельскай мясцовасці. Мова журналіста, экскурсавода павінна быць непаўторнай, яркай і кожны раз прыцягваць увагу людзей.

Мастацкі і гутарковы стылі ў цяперашні час наадварот характарызуюцца актыўным выкарыстаннем жаргоннай лексікі, дыялектных адзінак. У жывым маўленні патрэбна пазбаўляцца ад моўных штампаў, жарганізмаў, грубых і непрыстойных слоў. Чыстае маўленне сведчыць пра чысціню душы чалавека і чысціню яго думак.

Багацце і выразнасць маўлення

Багацце (разнастайнасць) маўлення – камунікатыўная якасць маўлення, якая выражае максімальнае насычэнне тэксту разнастайнымі моўнымі сродкамі без іх нематываванага паўтору. Выкарыстанне актыўнага слоўнікавага запasu ў вусным і пісьмовым маўленні сведчыць пра высокі інтэлектуальны ўзровень асобы, яе дастатковы моўны патэнцыял і багацце думак.

Багаццем маўлення, безумоўна, валодае мастацкі стыль мовы, якому ўласціва і лексічнае, і сінтаксічнае, і інтанацыйнае багацце. Тут умела спалучаюцца рознабаковыя вобразныя сродкі мовы, непрымальнымі з'яўляюцца паўторы. Па разнастайнасці і насычанасці да мастацкага набліжаюцца публіцыстычны і гутарковы стылі. Навуковы вядомы як аднастайны лексічна, сінтаксічна і інтанацыйна, хоць у параўнанні з афіцыйна-справавым ён і імкнецца да разнастайнасці.

Стыль дакументаў, справаводства, заканадаўчых і юрыдычных тэкстаў устойлівы, лаканічны, з абмежаваным наборам лексічных сродкаў. Выкарыстанне моўных штампаў вядзе да поўнай стандартызацыі дакументаў, да ўжывання трафарэтных выразаў і аднатыпных сінтаксічных канструкцый.

Выразнасць маўлення – камунікатыўная якасць, якая выклікае цікавасць, увагу, інтарэс, прыцягвае чытача ці слухача сваімі ўласцівасцямі, вербальнымі і невербальнымі элементамі. У выразным кантэксце ўдала размеркаваны структурныя часткі, прадуманы сінтаксічныя канструкцыі, падабрана інтанацыйнае афармленне.

Выразнасць павінна праяўляцца не толькі ў мастацкім ці публіцыстычным стылях, але і ў іншых стылях, паколькі гэтая камунікатыўная якасць сінанімічная такім паняццям, як даступнасць, яснасць, зразумеласць, успрымальнасць. Выразнасць забяспечваецца выбарам моўных сродкаў, інтанацыйнай арганізаванасцю вуснага ці пісьмовага матэрыялу.

Навуковы і афіцыйна-справавы стылі не патрабуюць эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі, таму выразнасць іх маўлення ствараецца за кошт дакладнага слова- і тэрмінаўжывання, правільнай будовы сказаў, адпаведнай структуры тэксту. У гутарковым, мастацкім і публіцыстычным стылях

значную выразнасць надаюць вобразныя сродкі мовы (эпітэты, параўнанні, метафары), а таксама дапаможныя элементы (міміка, жэсты, інтанацыя).

Выразнасць цесна звязана з багаццем маўлення і ўключае веданне дакладнасці, правільнасці, лаканічнасці – словам, усіх камунікатыўных якасцяў. Ступень выразнасці маўлення залежыць ад індывідуальнасці асобы, яго моўнага патэнцыялу, інтэлектуальнага багацця, зацікаўленасці самой тэмай.

Асновы маўленчага этыкету і культуры зносінаў

Маўленчы этыкет – гэта сукупнасць распрацаваных правілаў маўленчых паводзінаў ва ўстойлівых сітуацыях зносін (сустрэчы, развітанні, прадстаўленні, прабачэнні, падзякі і інш.), а таксама сістэма маўленчых формул камунікацыі, абумоўленая традыцыямі, нормамі маралі. Правілы маўленчых паводзін, формулы камунікацыі прымяняюцца з мэтай устанавіць і падтрымаць кантакт з суб'ектамі. Маўленчы этыкет выконвае некалькі функцый:

- кантактаўстанаўляльную (ад яе залежыць выбар моўных сродкаў для ўстанаўлення візуальнага кантакту; яна ў пэўнай ступені прадвызначае паводзіны адрасата);

- функцыю арыентацыі на адрасата (праяўляецца ў сувязі з рэалізацыяй адзінак моўнага этыкету і праяўленнем прынятага ў грамадстве абыходжання аднаго з другім членаў калектыву);

- рэгулюючую (з дапамогай тых або іншых маўленчаэтыкетных формул пры ўстанаўленні кантакту рэгулюе характар адносін адрасата і адрасанта, рэгулюе ў моўных формах адносіны тыпу старэйшы – малодшы, начальнік – падначалены і г. д.);

- эмацыянальна-мадальную (праяўляецца пры рэалізацыі камунікантамі выбранай танальнасці зносін).

Паводле сродкаў ажыццяўлення зносін, маўленчы этыкет можа быць эпістальным (на папярковых носьбітах), тэлефонным, электронным; паводле асяроддзя, у якім адбываюцца зносіны, – сямейным, моладзевым, прафесійным і інш.

Маўленчы этыкет, як і агульная культура ўзаемянаў, пачынаецца з элементарных паняццяў: як чалавек зайшоў, паглядзеў, як прывітаўся, як і на якой мове загаварыў, які тон і інтанацыя выказвання, міміка, жэсты і інш. Адукаваны чалавек павінен бездакорна валодаць тэхнікай мовы, сваёй паставай, жэстамі. Да таго ж само маўленне павінна быць вымерана да драбніц, пачынаючы ад слоўнага націску і да стылістычных патрабаванняў.

Такім чынам, маўленчы этыкет і культура зносінаў вучыць не крыўдзіць чалавека, не зніжаць яго вартасці, выражаць сваю павагу, а самымі

важнымі патрабаваннямі прымянення формулаў маўленчага этыкету з'яўляецца ветлівасць і добразычлівасць.

Кожны выхаваны чалавек павінен ведаць правілы маўленчага этыкету і ўжывання этыкетных формул, каб своєчасова ўстанавіць патрэбны маўленчы кантакт, наладзіць узаемаразуменне з суразмоўцам, стварыць добразычлівыя псіхалагічныя ўмовы, падтрымліваць размову ў пэўнай танальнасці з улікам сацыяльных роляў удзельнікаў, валодаць стылем абыходжання.

Маўленчы этыкет і культура зносінаў адлюстроўваюцца ў пэўных сітуацыях, з якіх найбольш частотныя “Прывітанне”, “Развітанне”, “Зварот”, “Прабачэнне”, “Падзяка”. Да адзінак маўленчага этыкету належаць шматлікія формулы, што забяспечваюць рэалізацыю названых вышэй і многіх іншых сітуацый: формулы прывітання, прадстаўлення, звароту, падзякі, перапрошвання, развітання, прапановы, перасцярогі, зычэння, парады, просьбы, віншавання, спачування, спагады, адабрэння, кампліменту, згоды, адмовы і інш.). Для кожнай сітуацыі існуе цэлы рад формулаў з прыблізна аднолькавым значэннем. Іх выбар у тым ці іншым выпадку залежыць ад характару ўзаемаадносінаў паміж удзельнікамі стасункаў, ад канкрэтнага функцыянальнага стылю і ад многіх іншых фактараў (напрыклад, сфера выкарыстання формулаў прывітання *добры дзень, добры вечар, салют, прывітанне, як справы, як маецеся* розная).

Маўленчы этыкет, выбар формул камунікацыі вызначаюцца сацыяльным статусам чалавека, яго прафесіяй, нацыянальнасцю, узростам, полам, характарам, а таксама маўленчай сітуацыяй, умовамі зносінаў, аднак самымі важнымі патрабаваннямі прымянення этыкетных выразаў з'яўляюцца ветлівасць і добразычлівасць.

Асновай маўленчага этыкету і культуры зносінаў з'яўляецца веданне і выкананне правілаў паводзінаў у самых розных жыццёвых сітуацыях. Правілы маўленчых паводзінаў, формулы камунікацыі прымяняюцца з мэтай устанавіць і падтрымаць кантакт адрасанта і адрасата.

Адзінкі маўленчага этыкету з'яўляюцца акрэсленымі актамі мовы. Вымаўленне ці рэалізацыя этыкетных формул раўназначнае адпаведным дзеянням. Матэрыяльная рэалізацыя гэтых дзеянняў выяўляе нацыянальна-культурную своеасаблівасць маўленчага этыкету ў кожнай мове, якая вынікае з розных традыцый культуры і звычаяў маўленчых паводзінаў.

Маўленчы этыкет – з'ява ўніверсальная, аднак у той жа час кожны народ склаў сваю, адмысловую сістэму правілаў маўленчых паводзін.

Маўленчы этыкет знаходзіць адлюстраванне ў гістарычна складзеных формулах, якія прадстаўляюць нацыянальную спецыфіку кожнага народа. Так, напрыклад, у якасці прывітання расіяне выкарыстоўваюць зычэнне *здораўя (здравствуйте)*, беларусы – зычэнне *харошага, добрага*

дня (*дзень добры вам*), англічане – пытанне пра справы (*how do you do*). Аднак ва ўсіх гэтых прыкладах формулы маўленчага этыкету (незалежна ад першапачатковага, этымалагічнага значэння) выражаюць прывітанне.

Веданне асаблівасцяў этыкету свайго народа і народаў іншых краін, яго маўленчых формул, валоданне спецыфікай дзелавых стасункаў дапамагаюць пры выкананні прафесійных абавязкаў, устанаўленні кантактаў з калегамі, партнёрамі і г. д.

У маўленчым этыкеце кожнага народа знайшоў адбітак лінгвакультуралагічны код, але выяўляецца ён у пэўнай мове спецыфічна. Для беларусаў градацыя на грамадскія пласты ў маўленчым этыкеце выяўляецца слабей, чым у іншых народаў. Значнасць у нас мае апазіцыя на восі пачуццяў і асобасных адносінаў, таму ў этыкеце беларусаў менш штучнасці, пратакольнасці. Для беларусаў характэрна натуральнасць, цеплыня адносінаў, памяркоўнасць.

Так, напрыклад, у традыцыі беларускага этыкету прынята звяртацца да жанчыны / мужчыны са словамі *спадарыня, спадар, паважаная (шаноўная) спадарыня* і дадаваць імя або прозвішча суразмоўцы (калі вы яго ведаеце). Да калектыву звяртаюцца са словамі *спадары, спадарства, шаноўнае спадарства, шаноўная грамада, калегі, каляжанкі, шаноўныя*. У афіцыйнай сітуацыі дарэчнымі таксама будуць такія ветлівыя звароты: *Паважаныя прысутныя! Шаноўныя калегі! Дарагія сябры!*

Пры знаёмстве могуць ужывацца такія формулы, як: *Дазвольце з Вамі пазнаёміцца. Я хацеў бы пазнаёміцца з Вамі. Вы знаёмыя? Вы ўжо пазнаёміліся? Пазнаёмцеся, калі ласка. Дазвольце Вас пазнаёміць з ... Вельмі прыемна! Будзем знаёмы.*

У залежнасці ад часу сутак беларусы ўжываюць наступныя прывітанні: *Дзень добры! Добры вечар! Дабранач! Прывітанне! Здароў! Маё шанаванне! Вітаю Вас! Як жывяце? Як маецеся? Як Ваша здароўе? Як сябе адчуваеце?* Звычайна пасля прывітання ўжываюцца наступныя пытанні-звароты ветлівасці: *Што чуваць? Што новага? Як маеешся (маецеся)? Як працуеца? Як жыццё? Як здароўе? Як жывеш-гадуешся?* У адказ на прывітальнае пытанне ў залежнасці ад удзельнікаў гаворкі і абставін могуць прагучаць наступныя словы або ўстойлівыя выразы: *Нічога сабе! Так сабе! Добра! Някепска! Памаленьку! Жывём, хлеб жуём! От, то скокам, то бокам! То скачучы, то плачучы!*

Вялікая роля ў маўленчым этыкеце беларусаў заўсёды надавалася не толькі прывітанню, але і развітанню. Выказаныя з непадробнай шчырасцю, цеплынёй і добразычлівасцю словы развітання мелі працягам далейшыя прыязныя адносіны і будучыя сустрэчы: *Да пабачэння! Да заўтра! Шчасліва! Усяго Вам добрага! Усяго найлепшага! Пабачымся!*

Пакуль! Бывайце здаровы! Дазвольце з Вамі развітацца! Заставайцеся здаровенькі! Шчаслівай дарогі!

У сітуацыях, калі ўзнікае неабходнасць выказаць пажаданні, могуць быць ужытыя наступныя выразы: *Заставайцеся здаровы! Будзьце (бывайце) здаровы! Добрага вам здароўя! Усяго добрага (найлепшага)! Хай Вам шчасціць! Хай Вам лёс не здрадзіць! Ідзіце здаровы! Да скорай (хуткай) сустрэчы! Да спаткання! Да пабачэння! Шчасліва вярнуцца! Хлеб-соль! Памагай Бог! Спору ў працы! Скорай напраўкі! Скарэй напраўляцца! На здароўе! Вялікі расці!*

За сталом выкарыстоўваюцца наступныя этыкетныя формулы: *Калі ласка, просім!* (як запрашэнне да стала) *Смачна есці! Смачна снедаць (вячэраць)! Смачнага Вам! Наўзаем! Хлеб-соль! Хлеб ды соль! Сыць, Божа! Будзем здаровыя! Дзякуй за пачастунак! Дзякуй, вельмі смачна!*

Пры просьбе зрабіць якую-небудзь паслугу звычайна гучаць наступныя ветлівыя словы: *Калі ласка! Будзьце ласкавы! Зрабіце ласку!* У адказ за паслугу выкарыстоўваюцца такія словы падзякі, як: *Дзякую вам! Вельмі (шчыра) удзячны вам! Вялікі дзякуй! Дзякуй на добрым слове! Шчыры дзякуй Вам!* У адказ на падзяку ў залежнасці ад сітуацыі можна адказаць: *Няма за што! На здароўе! Еш на здароўе! Пі на здароўе! Насі здаровы! Спажывай на здароўе! На спажытак Вам!*

Як запрашэнні выкарыстоўваюць: *Сардэчна запрашаем! Калі ласка (заходзьце, сядайце, частуйцеся і інш)! Дазвольце вас запрасіць на свята! Не забывайцеся на нас! Наведвайце нас часцей! Наведвайцеся часцей!*

Папрасіць прабачэння ў таго, каму зрабілі непрыемнасць, можна, выкарыстоўваючы наступныя выразы маўленчага этыкету: *Прабачце! Выбачайце! Даруйце, калі ласка! Даруйце мне! Не крыўдуйце! Прашу прабачэння! Прабачце, калі што не так!*

Павіншаваць па-беларуску можна наступнымі фразамі: *Вінішую Вас! Дазвольце павіншаваць! Са святам! Мае віншаванні! Дасылаю Вам свае віншаванні! Самыя лепшыя пажаданні! Выказаць згоду, пацвярджэнне дазваляе выкарыстанне такіх выразаў, як: Так. Але. Вядома! Зразумела! Пэўна ж! Добра, згода! Дамовіліся! Няма сумнення! Нельга не пагадзіцца! Вельмі слушна! Слушная прапанова! Праўда Ваша! Маеш рацыю! Некаторыя іншыя выразы ветлівасці: Дазвольце спытаць (увайсці, сесці, узяць). Праходзьце, калі ласка! Запрашаем Вас! Прашу Вас! Не турбуйцеся! Не клапаціцеся!*

Вядома, што нельга быць культурным чалавекам толькі на словах. Культура маўленчых паводзін фарміруецца разам з маральнымі нормаў, этычнымі прынцыпамі асобы, грамадства. У сістэму гэтых норм і прынцыпаў уваходзяць такія катэгорыі, як ветлівасць, карэктнасць, далікатнасць, сціпласць, непасрэднасць, адказнасць, якія з'яўляюцца абавязковымі складнікамі культуры зносін і культуры маўлення.

МАТЭРЫЯЛЫ ДЛЯ ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ

Тэма 1. Беларуская мова і яе месца ў сістэме агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей

1. *Данішыце сказы, дапоўніўшы іх інфармацыяй.*

1. Беларуская мова адносіцца да ... моўнай сям'і ... групы ... падгрупы. 2. На тэрыторыі Беларусі ў XI–XII ст. існавалі такія буйныя цэнтры старажытнага пісьменства, як 3. На працягу XIV ст. уся тэрыторыя сучаснай Беларусі ўвайшла ў склад 4. Пераклад і выданне на Беларусі рэлігійнай літаратуры звязаны з дзейнасцю такіх выдатных пісьменнікаў-асветнікаў, як 5. У ... годзе Варшаўскі Сейм канстатуе, што ў справаводстве Княства ўсе дакументы павінны складацца на польскай мове. 6. У ... годзе загадам Мікалая I на Беларусі ў якасці афіцыйнай уводзіцца руская мова. 7. У ... годзе быў прыняты Закон “Аб мовах у БССР”, паводле якога беларуская мова стала

2. *Назва Беларусь (Белая Русь) вядома са старажытнасці. Раскажыце (вуснае дамашняе заданне), якія існуюць меркаванні адносна таго, чаму так называецца наш краіна.*

3. *Якіх славурых беларускіх асветнікаў вы ведаеце? Лёс ці дзейнасць каго з іх былі звязаны з Брэстчынай? Падрыхтуйце паведамленне пра аднаго з вядомых асветнікаў Беларусі.*

4. *Прааналізуйце выказванні вядомых беларускіх дзеячаў пра сутнасць мовы і яе ролю ў грамадстве. Прывядзіце свае прыклады.*

Толькі праз родную мову чалавек можа стаць беларусам, бо ў ёй хімія і фізіка, гісторыя і батаніка, эканоміка і культура таго, што называецца нацыяй, народам (Я. Сіпакоў).

Мова – гэта этыка. Гэта наша спрадвечнае разуменне таго, што ёсць дабро і што ёсць зло, зашыфраванае ў словах (В. Марціновіч).

Толькі родная мова можа даць крылы для творчага ўзлёту.

Дзякуй роднаму беларускаму слову. Яно дало мне адчуць радасць сказаць нешта сваё. Няхай нешта сваё – дзіцячае лапатанне, але яно было і будзе заўсёды шчырым. Нельга тымі словамі, якія пачуў ты ўпершыню ад маці, хлусіць Айчыне, Народу.

Мова тады родная, калі яна пачута ад маці, калі кожнае слова сагрэта сэрцам матчыным, калі кожны гук матчынай мовы з-пад матулінага сэрца (Р. Барадулін).

5. У “Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі” або ў энцыклапедыі “Беларуская мова” ці энцыклапедычным даведніку “Асветнікі зямлі Беларускай” прачытайце артыкулы, прысвечаныя беларускім першадрукарам Ф. Скарыну, С. Буднаму, В. Цяпінскаму, П. Мсціслаўцу. Падрыхтуйце наведанне на тэму “З гісторыі беларускага кнігадрукавання”.

6. Вызначце характэрныя рысы беларускага правапісу, які існаваў да рэформы 1933 г.

1. Няма тае хаткі, каб ня было звадкі. 2. Адвага не знявага. 3. Ад цяплюсці не баляць косці. 4. На сваім сьметніку і певень сьмелы. 5. Цярпеньнем і працай горы пераносяць. 6. За баляваньнем ходзіць галадаваньне.

7. Перакладзіце пісьмова на беларускую мову выказванне К. Паўстоўскага. Выкажыце вашы адносіны да прачытанага.

По отношению каждого человека к своему языку можно совершенно точно судить не только о его культурном уровне, но и о его гражданской ценности. Истинная любовь к своей стране немыслима без любви к своему языку. Человек, равнодушный к родному языку, – дикарь. Он вредоносен по самой своей сути потому, что его безразличие к языку объясняется полнейшим безразличием к прошлому, настоящему и будущему своего народа.

Тэма 2. Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы. Асаблівасці навуковай тэрміналогіі

8. Лексічныя значэнні якіх слоў тлумачацца ў дадзеных сказах? Вызначце граматычнае значэнне выдзеленых слоў.

1. У феадальным грамадстве буйная група **насельніцтва**, якая ў сілу законаў або традыцыі мае пэўныя прывілеі і абавязкі. 2. Звод законаў **феадальнага** права ў некаторых краінах Еўропы XIV–XVIII стст. 3. Форма грамадскай свядомасці, у аснове якой **ляжыць** вера ў існаванне звывшнатуральных сіл (багоў, духаў, анёлаў і інш.). 4. Спецыяльна апрацаваная скура жывёлы, якая служыла матэрыялам для **пісьма**. 5. Устойлівая агульнасць людзей, якая ўзнікла **гістарычна** на аснове агульнасці мовы, тэрыторыі, эканамічнага жыцця, культуры і асаблівасцей характару. 6. Старажытны рукапіс (на папірусе, **пергаменце**, паперы). 7. Назва заможных сялян, якія **з’яўляліся** ўласнікамі зямлі. 8. Назва прадстаўнікоў нямецкага ордэна па выяве крыжа на верхняй **вопратцы** (XI–XIII стст.). 9. Сярэднявечная крэпасць, **умацаванае** жыллё феадала. 10. **Самы** высокі тытул манарха.

9. Знайдзіце словазлучэнні, у якіх выдзеленыя словы маюць аднолькавае лексічнае значэнне.

Касмічны палёт – **касмiчны** маштаб. **Люты** звер – **люты** чалавек. **Цяжкае** пытанне – **цяжкі** груз. Артылерыйская **пазіцыя** – адстойваць сваю **пазіцыю**. Пісьмовы **стол** – дыетычны **стол**. **Чэрпаць** ваду – **чэрпаць** веды. **Светлы** касцюм – **светлы** месяц. **Жалезныя** цвікі – **жалезныя** нервы. Рачная **плынь** – літаратурная **плынь**.

10. Утварыце словазлучэнні з прыведзенымі назоўнікамі такім чынам, каб паказаць, што гэтыя назоўнікі з'яўляюцца мнагазначнымі.

Зямля, канал, корань, маса, прыклад, імунітэт, маланка, папера, хлеб, кампанія, вечар, пад'ём.

11. Растлумачце, якія пераносныя значэнні могуць набываць наступныя словы ў беларускай мове.

Самародак, сухар, цяля, піла, мядзведзь, уюн, п'яўка, калода, дуб.

12. Да наступных словазлучэнняў падбярыце такія, у якіх выдзеленыя словы ўжываліся б у пераносным значэнні.

Халоднае паветра, **светлая** сукенка, дзяўчынка **плача**, **салодкі** хлеб, **хвост** рыбы, **крык** дзяцей, матуля **ўсміхаецца**, **залаты** пярсцёнак, **шырокае** поле, **чорная** ноч, **каменны** вугаль, **дарога** да лесу, **язык** чалавека, **шэпча** хлопчык, **цёплы** дзень, людзі **гамоняць**, бацька **ідзе**, **здаравае** сэрца, **глыбокі** калодзеж.

13. Складзіце сінанімічныя рады да прыведзеных слоў.

Аснова, дарога, ісці, многа, прастор, прыгожы, радзіма, смутак, станоўчы, ступень, хутка, шмат, ясны.

14. Укажыце рады, у якіх усе словы з'яўляюцца сінанімамі.

Антракт, перапынак, паўза; афіша, аб'ява; вакуум, пустата, пустыня; турыст, падарожнік, вандроўнік, бадзяга, валацуга; скарбнік, казнакрад, казначэй; рэстаўрацыя, аднаўленне, адбудоўванне; рэха, водгук, водгалас, рупар, рэзананс; блакітны, васільковы, валошкавы; летуценнік, фантазёр, рамантык, пілігрым; ручнік, уціральнік, трапкач, настольнік.

15. Выпішыце словазлучэнні, у якіх выдзеленыя словы не з'яўляюцца антонімамі.

Ясны дзень – **дажджлівы** дзень, **цяжкая** рама – **масiўная** рама, **свежы** сок – **салодкі** сок, **свежы** вецер – **гарачы** вецер, **старая** прыказка – **вядомая** прыказка, **старыя** боты – **паношаныя** боты, **дробны** дождж – **ціхі**

дождж, **дужы** хлопец – **слабы** хлопец, **бледны** твар – **бяскроўны** твар, **незвычайны** выгляд – **экстравагантны** выгляд, **натуральнае** валакно – **сінтэтычнае** валакно.

16. *Прачытайце прыказкі, вызначце ролю антонімаў. Прывядзіце ўласныя прыклады прыказак, у складзе якіх ёсць антонімы.*

1. Блізка відаць, ды далёка дыбаць. 2. За што купіў, за тое і прадаю. 3. Корань навукі горкі, ды плады ад яго салодкія. 4. Назад кінь, наперадзе знойдзеш. 5. Новае сітка на калочку вісіць, а старое пад лаваю ляжыць. 6. Рыхтуй сані летам, а калёсы зімой. 7. Чорнае да белага не прышываюць. 8. Не будзь горкі – праклянуць, не будзь салодкі – пракаўтнуць. 9. Не радуйся чужой бядзе, бо свая ззаду ідзе. 10. Сем работ пачне – ніводнай не закончыць. 11. Калі многа волі, то трапіш у няволю. 12. Свая воля: хачу – смяюся, хачу – плачу.

17. *У прыведзеных словазлучэннях замяніце прыметнікі антанімічнымі. Атрыманыя словазлучэнні запішыце.*

Актыўны дэпутат, асабістая маёмасць, ветлівы глядач, выпадковая сустрэча, слабы доказ, глухі голас, горкі лёс, горкі сок, густы лес, добраахвотны збор, добры час, жвавы хлопчык, знешняя сіла, імклівы цягнік, каларытная мова, людная вуліца, маўклівы чалавек, моцны дождж, моцны штуршок, натуральнае валакно, наяўны разлік, пазітыўны фактар, празрыстая вадкасць, сапраўдны подпіс, лёгкая перамога, свежае паветра, свежыя сілы, свядомы ўчынак, смелы мужчына, шчырыя адносіны.

18. *Патлумачце значэнне міжмоўных амонімаў.*

Адказ – отказ, вяселле – веселье, гарэлка – горелка, дыван – диван, краска – краска, нядзеля – неделя, пакой – покой, пазнаць – познать, паліць – полить, прымкнуць – примкнуть, рэч – речь, спорны – спорный, справа – справа, улічыць – уличить, чуць – чуть.

19. *Дакажыце, што прыведзеныя словы з’яўляюцца амонімамі. Складзіце словазлучэнні ці сказы, ужыўшы амонімы з розным значэннем.*

Блок, бокс, дроб, дысцыпліна, паспець, соты, ладдзя, рана, стойка, тэрмін, пара, соль, шашка, штат.

20. *Выберыце з прапанаваных у дужках слоў дакладнае, правільнае ў лексіка-сэмантычных адносінах.*

Аўтамабіль (гоначны, гончы), вадапад (горны, гарысты), выезд (аперацыйны, аператыўны), галінкі (яловыя, ялавыя), глеба (гліністая, гліняная), годнасць (чалавечая, чалавечная), зала (чытальная, чытацкая),

званне (ганаровае, ганарлівае), ноч (жніўная, жнівеньская), сад (яблычны, яблыневы), будынак (жыллёвы, жылы), даследаванне (фундаментальнае, фундаментнае), лік (дробавы, дробны).

21. *Да прыметнікаў падбярыце адпаведныя назоўнікі.*

1. (Балотны, балоцісты) бераг, колер, мясцовасць, расліннасць; 2. (даходлівы, даходны) гаспадарка, манера, месца, тлумачэнне; 3. (дробавы, дробны) гандаль, каменне, лік, лічэбнікі; 4. (класічны, класны) дошка, журнал, спадчына, твор; 5. (лясісты, лясны) звер, край, паветра, ягады; 6. (мудрагелісты, мудры) пытанне, рашэнне, узор, чалавек; 7. (перадавы, перэдні) брыгада, кола, рад, сцяна; 8. (цікавы, цікаўны) апавяданне, студэнтка, факт, хлопчык; 9. (шаўкавісты, шаўковы) валасы, гальштук, сукенка, трава.

22. *Прачытайце наступныя архаізмы і замяніце іх сучаснымі актыўнаўжывальнымі словамі.*

Вакацыі, вахмістр, выя, вятрыла, гімнасія, глёбус, аз, дружина, магнэз, дыярыуш, лемантар, імбрычак, талмач, лётнік, пілігрым, кроніка, кругавід, ланіты, лгар, рамёны, пяро́трус, процант, сеча, чада, чынш, чало.

Словы для даведак: бой, магніт, ветразь, ахоўнік, вобыск, буквар, дзённік, падатак, гімназія, войска, вандроўнік, гарызонт, лётчык, перакладчык, глобус, дзіця, заварнік, канікулы, лгун, лоб, працэнт, я, шчокі, хроніка, шыя, плечы.

23. *Вызначце па тлумачальным слоўніку значэнне наступных устарэлых адзінак вымярэння.*

Вярста, сажань, аршын, локаць, пядзь, вяршок, пуд, тузін.

24. *Выпішыце з часопіса ці з газеты тэкст (6–8 сказаў), у якім ёсць неалагізмы. Растлумачце іх значэнне (пры неабходнасці звярніцеся да тлумачальнага слоўніка).*

25. *Прачытайце тэкст. Выпішыце 10 агульнаўжывальных слоў і 10 тэрмінаў. Дапоўніце кожную групу слоў уласнымі прыкладамі.*

На тэрыторыі Беларусі каменны век, як самы старажытны перыяд у гісторыі чалавецтва, пачаўся разам з прыходам першых людзей і працягваўся да пачатку выкарыстання металу. Ён складаецца з наступных перыядаў: палеаліту (старажытны каменны век), мезаліту (сярэдні каменны век) і неаліту (новы каменны век). Палеаліт, у сваю чаргу, падзяляецца на ранні (ніжні), сярэдні (мусцье) і позні (верхні). Ранні палеаліт у гісторыі Беларусі не вызначаецца, паколькі на тэрыторыі нашай Радзімы яшчэ адсутнічалі

продкі людзей, а ў сярэднім каменным веку яны, магчыма, з'явіліся на тэрыторыі Беларусі. Эпоха Старажытнасці на беларускіх землях характарызуецца развіццём сацыяльнай арганізацыі насельніцтва, зменаі ў матэрыяльнай і духоўнай культуры. У новым каменным веку адбыўся пераход да вытворчых формаў гаспадарання, таксама ўзніклі промыслы. Каменныя прылады працы (скрэблы, праколкі, рубілы, наканечнікі дзідаў і інш.) дапамагалі людзям больш эфектыўна выкарыстоўваць прыродныя рэсурсы (В. А. Белазаровіч, С. А. Кудраўцава, А. У. Любы).

26. Размяжуйце словы паводле сферы выкарыстання.

Дзень, аўстралапітэк, праца, эліпс, капаніца, гімназія, масаж, дарога, ровар, бяроза, двоеўладдзе, радзіма, землекарыстанне, пятак, бегчы, бюджэт, антысептыка, тутака, чыгунка, пасоля, вясёлы, снег, плаваць, косінус, зямля, рэсурс, кальвінізм, жывець, пісаць, качалка, абсалютызм.

27. Вызначце, якія адрозненні ад літаратурных аднаведнікаў (лексічныя, семантычныя, фанетычныя, словаўтваральныя ці граматычныя) можна адзначыць у наступных дыялектных лексемах:

Гавёс 'авёс', валасэ 'валасы', каптур 'верхняя частка печы', картопля 'бульба', тавар 'карова', тутака 'тут', дух 'паветра', рабіцьмем 'будзем рабіць', кагадзе 'нядаўна', нямашака 'няма', трускалкі 'клубніцы', бусько 'бусел', груба 'печка', кіт 'кот', тытырук 'цецярук', страмэна 'лесвіца', добра 'маёмасць', дуды 'макароны', шыпыны 'шыпына', дзялка 'частка поля для апрацоўкі', ожэна 'ажыны'.

28. Падбярыце да прыведзеных слоў агульнаўжывальныя аднаведнікі. Як называюцца такія словы? Чым яны адрозніваюцца ад тэрмінаў і прафесіяналізмаў?

Абітура, абламацца, аўтамат, батанік, жэсць, заваліцца, качалка, комп, курсач, лаба, ноўт, малаток, пара, тачка, угараць.

29. Вызначце, якім спосабам утвораны наступныя жаргонныя словы (семантычнае пераасэнсаванне, запазычанне, скарачэнне слова, афіксацыя).

Ваеннік (ваенны білет), ворк (праца), глухар (званок па мабільным тэлефоне без чакання адказу), камбэк (вяртанне, зварот), лыжы (маніторы LG), мыла (электронная пошта), найкі (красоўкі фірмы Nice), прыча (прычоска), рандомны (выпадковы), мабільнік (мабільны тэлефон), юзаць (карыстацца камп'ютарам для пошуку інфармацыі), шоу-біз (шоу-бізнес).

30. *Вызначце, да якой тэрміналагічнай сістэмы адносяцца наступныя групы слоў.*

Агульная ўласнасць, суб'ект права, грамадзянства, іск, жыллёвы кодэкс, касацыйная скарга, цывільны працэс, юрыдычны акт;

білінгвізм, пратэза, матываваная назва, архаізм, лексікалогія, цытата, словазлучэнне;

падарожжа, маршрут, рукзак, компас, спальны мяшок, ліхтарык, тапаграфічная карта, кантынент, горны хрыбет;

камерцыйны разлік, дэфолт, валютны курс, імпорт, лізінг, рэнтабельнасць, кантракт, індэксацыя;

велакрос, гімнастыка, кёрлінг, лыжная акрабатыка, спартыўная падрыхтоўка, сінхроннае плаванне, фізічная культура.

Складзіце яшчэ 3-4 групы тэрмінаў з іншых галін навукі ці вытворчасці, з якімі можа сутыкнуцца прадстаўнік абранай Вамі прафесіі.

31. *Прыведзіце прыклады тэрміналагічных словазлучэнняў, у склад якіх уваходзяць наступныя тэрміны.*

Метад, працэс, рэакцыя, схема, тэорыя, функцыя, паўстанне, шляхта, суверэнітэт, эканоміка, дзяржава, саслоўе, лад, рэлігія, падатак, манета, раздробленасць, канстытуцыя, уласнасць, княства.

32. *Вызначце спосабы ўтварэння наступных тэрмінаў.*

Магдэбургскае права, кулак, кальвінізм, антысміт, гістарыяграфія, ГУЛАГ, сталыпіншчына, рэфармаваць, скарбнік, нэп, акупацыйны рэжым, землеўладальнік, прафкам, антыгуманнасць, Брэсцкая царкоўная унія, хрысціянства, натуральная гаспадарка, ЕЭС.

33. *Падбярыце да наступных запазычаных слоў сінанімічныя назвы беларускай мовы.*

Аграрны, адаптацыя, ліміт, баланс, арэал, вакантны, гіпотэза, гігант, гуманны, мадыфікаваны, мутацыя, ландшафт, фальшывы, фіяска, карпарацыя, прагрэс, прыярытэт, эвалюцыя.

34. *Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Падкрэсліце тэрміны, параўнайце іх вымаўленне і правапіс у рускай і беларускай мовах.*

Предмет исследования вспомогательных исторических дисциплин и разрабатываемые этими дисциплинами теоретические вопросы определяются характером материала источника, содержащего письменную информацию (пергамент, бумага, береста, камень, металл), типом источника (письменный источник, печать, монета, герб), видом источника (акт, летопись, хроника, мемуары).

Объектом исследования палеографии являются внешние признаки рукописных источников и связанные с ними графика букв, материал для письма, художественные украшения. Хронология исследует различные системы счисления времени, разрабатывает методики обработки прямой и косвенной датирующей информации. Метрология исследует существовавшие в разные периоды истории меры длины (протяженности), веса (тяжести), поверхности (площади) и вместимости (объема), их соотношения с современной системой мер. Областью изучения сфрагистики являются печати, сохранившиеся при документах и в отрыве от них, а геральдики – гербы. Нумизматика изучает денежно-весовые системы, монеты, надписи на них и денежное обращение. Генеалогия занимается вопросами происхождения семей и родов, отдельных лиц и родственных связей, составлением родословных. Ономастика изучает имена собственные. Объектом изучения дипломатики является формулярный анализ и содержание актов (грамот, протоколов, записей и т. д.). Эпиграфика исследует надписи и эволюцию знаков письма на твердых телах (камне, металле, кости, глиняных предметах) (Г. Леонтьева, П. Шорин, В. Кобрин).

35. Выдзеліце сярод прыведзеных тэрмінаў спрадвечна беларускія.

Скарбнік, генеалогія, даведка, маёмасць, завяшчанне, падарожжа, спадчына, алігархія, спажывец, ноу-хау, растратнік, жыхар, консул, наведвальнік, сертыфікат, адпачынак, талака, пасажыр.

36. З тэрміналагічнага слоўніка (падручніка па сваёй дысцыпліне) выпішыце тэрміны-словы розных часцін мовы (назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы, прыслоўі) і тэрміны-словазлучэнні рознай будовы.

37. Утварыце словы з прапанаванымі часткамі. Растлумачце іх значэнне.

астра- (зорка), **аўта-** (сам), **бія-** (жыццё), **мікра-** (малы), **інтэр-** (паміж), **гідра-** (вада), **эка-** (жыллё, асяроддзе), **міні-** (невялікі), **прома-** (рэкламны), **этна-** (народ).

38. Падбярыце 10 тэрмінаў-запазычанняў па спецыяльнасці, укажыце крыніцу запазычання, дайце азначэнне тэрмінам.

Узор выканання: **нацыя** (лац. *patio* ‘племя, народ’) – устойлівая агульнасць людзей, якая ўзнікла гістарычна на аснове агульнасці мовы, тэрыторыі, эканамічнага жыцця, культуры і асаблівасцей характару; **манускрыпт** (лац. *manuscriptum*, ад лац. *manus* ‘рука’ + *scribo* ‘пішу’) – старажытны рукапіс (на папірусе, пергаменце, паперы).

39. *Перакладзіце словы з рускай мовы на беларускую, назавіце прыкметы запазычаных слоў і асаблівасці іх асваення беларускай мовай.*

Теократия, горизонт, Григорий, дежурный, местечко, христианство, оппозиция, история, конвейер, регрессия, шовинизм, реформация, Евангелие, агрессия.

40. *Запішыце слоўнікі, якімі б вы карысталіся, каб:*

а) вызначыць лексічнае значэнне слоў; б) адказаць на пытанне пра паходжанне слова; в) вызначыць, ад якой асновы ўтворана слова; г) праверыць правільнасць напісання слова; д) вызначыць значэнне ўстойлівых спалучэнняў слоў; е) перакласці словы з беларускай мовы на рускую; ж) падабраць сінонімы да слова.

41. *Выпішыце слоўнікавыя артыкулы пра слова **дзяржава** з тлума чальнага, арфаграфічнага, марфемнага, этымалагічнага і беларуска-рускага слоўнікаў. Прааналізуйце спосабы падачы інфармацыі пра слова ў слоўніках розных тыпаў.*

Тэма 3. Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму

42. *Вызначце від інтэрферэнцыі ў наступных словах і словазлучэннях. Выпраўце моўныя памылкі.*

Гаварыць тым жа языком, вёрба, каўбаса абыкнавенная, лічны подпіс, узрослы чалавек, некалькі часоў, пакупайце гарачы хлеб, расліннае масла, дрэўні рукапіс, станоўчы рэзультат, старшы сын, ізмярэнне даўжыні, развіваюшчы комплекс, вучэбныя завядзенні, прасты сказ.

43. *Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову. Знайдзіце разыходжанні ў граматычных формах (род, лік).*

Точная запись, спелая малина, едкая гарь, студенческое общежитие, маленький котёнок, перемерзшая клюква, перепись населения, выгодная продажа, сухая мозоль, пачка соли, неполная опись, желанное обручение, звонкое пение, хорошее зрение, следующая остановка, широкая степь, удельный вес, золотая медаль, прямое доказательство, милое лицо, высшее образование, военная шинель.

44. *Вызначце род назоўнікаў і запішыце іх парамі на беларускай і рускай мовах.*

Дадатак, колькасць, ланцужок, лік, напрамак, падзея, паўтор, прастора, раўнавага, роздум, справаздача, уласціvasць, рух, змест, пытанне, ціск, паветра, якасць, рызыка, вытворчасць, умова.

45. *Знайдзіце сказы, у якіх ёсць памылкі ў дапасаванні і кіраванні. Перабудуйце сказы правільна.*

1. Сёння мне патрэбна было схадзіць за хлебам. 2. Марынка першы раз стаяла ў мікрафона. 3. Дом быў пабудаваны на пяць паверхаў. 4. Хлеб завозілі два разы ў тыдзень. 5. Падарунак быў выбраны на свой густ. 6. Больш сарака гадоў маці працавала ў школе. 7. Кіламетрах у пяці ад горада быў лес. 8. Няма к каму звярнуцца з просьбай. 9. Ажэніцца багаты з беднаю. 10. Смяяліся хлопцы над Алесем і не хацелі дапамагчы.

46. *Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову, назавіце асаблівасці будовы словазлучэнняў у беларускай мове.*

Идти по лесу, создан по образцу, не зная о его намерениях, не хочется думать о плохом, ухаживать за бабушкой, болей гриппом, спрашивать о причинах, заботиться о матери, шутить над соседом, отправиться за грибами, летать по ночам, думать о каникулах, женили на нелюбимой, встречаются по выходным, беспокоиться о родителях, в конце концов, что касается меня, не к месту, по моему мнению, видеть своими глазами, судить по итогам, смеяться сквозь сон, дорога к славе.

47. *Выпішыце з тэксту назоўнікі, вызначце іх лексіка-граматычныя разрады (агульны ці ўласны, канкрэтны ці абстрактны і г. д.).*

Усю ноч шугала ўвысь купальскае вогнішча, каб далёка відаць было яго, каб сонца бліжэй. Цэлую ноч вадзілі хлопцы і дзяўчаты карагоды, скакалі праз агонь, каб ачысціцца. Абавязковым атрыбутам свята былі дзявочыя вянкi, якія пускалі на ваду. Такім чынам нявесты варажылі аб будучым замужжы. Абавязкова на Купалле запальвалася і ўздымалася на высокай жардзіне кола, падобнае да сонца. Як толькі агонь пачынаў згасаць, гэта запаленае кола пускалі з гары. І кацілася яно да рачнога ці азёрнага берага, распырскваючы вакол іскры і асвятляючы яркім купальскім агнём усё наваколле (Паводле С. Асіноўскага).

48. *Складзіце па два сказы з наступнымі назоўнікамі, каб яны абзначалі асоб мужчынскага і жаночага полу, і запішыце іх.*

Дацэнт, малайчына, стажор, стараста, урач.

49. *Выпішыце назоўнікі, якія ўжываюцца толькі ў форме множнага ліку. Ад назоўнікаў, што засталіся, утварыце формы адзіночнага ліку.*

Нажніцы, рукавіцы, высеўкі, агуркі, дарогі, шахматы, хованкі, перагаворы, прыцемкі, Ляхавічы, кусты, грошы, заводы, дровы, мінчане, гусі, бровы, клавішы, вершы, нябёсы, вушы, дажынкi, жмуркі, уваходзіны, агледзіны, птушаняты, дзеці, імёны, плямёны, Смалявічы, солі (калійныя),

людзі, каласы, адгалоскі, верасы, дзверы, куранты, удары, сані, галасы, лыжы, бабры, гаспадары, крыніцы, воды (нейтральныя).

50. *Пастаўце словы і словазлучэнні ў форме роднага склону адзіночнага ліку.*

Аналіз падзей, педагагічны ўніверсітэт, прыгожы Брэст, пропуск сімвалаў, рэалізм, свежы хлеб, танны клей, атмасферны ціск, мільён, участак, фактар, старанны студэнт, высокі авёс, добры твар, поспех, дзяржаўны сцяг, металургічны завод, гуманізм, спорны дождж, вялікі снег, кароль, зубр, мінулы тыдзень, старажытны замак, космас, неаліт.

51. *Складзіце словазлучэнні, ужыўшы прыведзеныя назоўнікі ў форме меснага склону. Параўнайце канчаткі дадзеных назоўнікаў у рускай і беларускай мовах.*

Апарат, аб'ект, сакавік, гай, Мір, поле, вецер, здароўе, рух, вугал, маса, паралель, інжынер, перыяд, куток, герой, снег, гаспадар.

52. *Запішыце назоўнікі ў творным склоне адзіночнага ліку, патлумачце правапіс канчаткаў.*

Гаспадарка, Драгічын, дроб, Купала, дзядуля, дарога, Людміла, бабуля, бусляня, Мазыр, Віцебск, Міця, старшыня, Мікола, стрэмя, племя, дзіця, тамада, Наталля, Крапіва, Буг, сын, Глебка Алесь.

53. *Запішыце па 2–3 поўныя назвы:*

а) вышэйшых органаў заканадаўчай, выканаўчай ці судовай улады; б) ганаровых званняў і высокіх узнагарод; в) навучальных устаноў; г) газет і часопісаў; д) традыцыйных, дзяржаўных ці рэлігійных святаў.

Растлумачце напісанне вялікай літары.

54. *Пры дапамозе суфіксаў утварыце ад прапанаваных назоўнікаў прыметнікі. Растлумачце правапіс суфіксаў прыметнікаў.*

Мяшчане, манета, асветнік, Баранавічы, беларус, манастыр, вадкасць, возера, восень, арол, гігант, казах, дрэва, настаўнік, закон, імя, Ірландыя, карціна, Карэя, карань, космас, пясок, мастак, модуль, Парыж, Палессе, структура, Тыбет, француз, чэх, прэзідэнт, Смаргонь, юнак.

55. *Утварыце ад дадзеных прыметнікаў формы вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання. Растлумачце, калі ўтварэнне дадзеных формаў не магчыма.*

Бацькоўскі, моцны, вусаты, двухкрокавы, добры, зялёны, ліпкі, лячэбны, нізкі, новы, псіхічны, разумны, фіялкавы, жанаты, цікавы, цяжкі.

56. *Перакладзіце сказы на беларускую мову. Запішыце. Параўнайце формы ступеняў параўнання прыметнікаў у рускай і беларускай мовах.*

Нет ничего красивее хорошо возделанного поля (Цицерон). Счастливее всех тот, кто зависит только от себя (Цицерон). Чужим милее наше, а чужое – нам (Публилий Сир). Притворный друг гораздо хуже злейшего врага (Публилий Сир). Много прощая, сильный становится ещё сильнее (Публилий Сир) (Энциклопедия афоризмов).

57. *Знайдзіце і выпраўце памылкі ва ўжыванні ступені параўнання прыметніка.*

1. Найпрыгажэйшы чалавек бывае тады, калі ён не ведае пра гэта.
2. Нашы бацькі вопытней за тваіх.
3. У тыя дні ён працаваў на самым найвышэйшым узроўні.
4. Найглыбей возера Байкал.
5. Граб больш цвярдзейшы іншых дрэў.
6. Сястра старэй брата на пяць гадоў.
7. Кіт – большая жывёліна на зямлі.
8. Алесь самы найсмялейшы з вясковай дзятвы.
9. Журавіны самыя кіслейшыя ягады.
10. Сукенка была салатавейшая за кофтакчу.
11. Больш усіх пор года я люблю лета.

58. *Ад назоўнікаў у дужках утварыце прыналежныя прыметнікі, запішыце словазлучэнні. Адзначце, якія са словазлучэнняў з’яўляюцца тэрміналагічнымі. Растлумачце правапіс вялікай літары.*

(Архімед) закон, (Ахілес) пята, (Багдановіч) “Вянок”, (Баранцаў) мора, (Барталетаў) соль, (Геркулес) слупы, (Гордзій) вузел, (Мележ) стыль, (Колас) трылогія, (Купала) талент, (Магелан) праліў, (Піфагор) тэарэма, (Траян) вякі, (Сізіф) праца, (Эзоп) мова.

59. *Запішыце лічбы словамі ў патрэбным склоне.*

Н. скл. – 11; 50; 300; Р. скл. – 4; 90; 341; 700; Д. скл. – 3; 10; 40; 800; В. скл. – 19; 77; 900; Т. скл. – 15; 40; 87; 100; 265; М. скл. – 357; 490; 1239.

60. *Утварыце ад лічэбнікаў з назоўнікамі складаныя прыметнікі і падбярыце да іх адпаведныя назоўнікі.*

Узор выканання: 45 год – саракапяцігадовы юбілей.

3 гадзіны, 12 кіламетраў, 27 градусаў, 500 грам, 50 тон, 30 працэнтаў, 82 кватэры, 2 сутак, 7 паверхаў, 100 метраў, 6 тамоў, 3 паласы, 5 літраў, 4 ярусы, 11 вуглоў.

61. *Перакладзіце на беларускую мову наступныя словазлучэнні з лічэбнікамі. Параўнайце формы лічэбнікаў і назоўнікаў у рускай і беларускай мовах.*

Четыре студента, завтра – 20 ноября, два первых дня, четыре шестых населения, шесть целых и две десятых килограмма, полторы тонны, три пятых студенчества, отцу около сорока лет, семеро космонавтов, пятеро спутников, полтора рубля, в трёх километрах от города, менее двухсот лет, хватит дня на три, в пятом часу, половина четвёртого утра, целых три длинных года, ему более пятидесяти лет, два раза в неделю.

62. *Знайдыце спалучэнні слоў, у якіх дапушчаны памылкі. Запішыце правільна.*

Дзве новых цацкі, з дзвюямі шасцюдзесяцю трыма кнігамі, у паўтарах вёдрах, чатыры новыя ручкі, два цэлых і пяць дзесятых працэнта, адзін цэлы і чатыры дзесятых літра, з чатырыста пяцідзесяці трох сталоў, двухстам пяцідзесяці двум вучням, сямнаццацю вербамі, з двума-стамі дванаццацю сшыткамі, другая частка большая першай.

63. *Які з лічэбнікаў – два, дзве, двое – спалучаецца з наступнымі назоўнікамі. Растлумачце, калі немагчыма спалучэнне назоўнікаў з лічэбнікамі.*

Суткі, сястра, вучаніца, дзеці, верабей, хваля, акуляры, модуль, нажніцы, сані, гусі, каменне, боты, вароты, заданні, вучань, касцюм, кніга, велічыня, ступень, вектар, народ, паслядоўнасць, вугал, матэматык, дзверы, доказ, студэнт, кансультацыя, замаразкі.

64. *Пастаўце лічэбнікі з назоўнікамі ў родным і творным склонах.*

7 працэнтаў, 28 клёнаў, 10 арэхаў, 11 яблынь, 18 хат, 17 алоўкаў, 30 веласіпедаў, 70 год, 200 тон, 400 кіламетраў, 90 тысяч, 7/8 гектара, 345 жэтонаў, 123 дні, 751 старонка.

65. *Прачытайце, правільна называючы лічбы.*

Праехаць каля 600 кіламетраў; працаваць з 4 вучнямі; нарадзіўся ў 2004 годзе; сустрэцца на 235 кіламетры; самалёт з 243 пасажырамі; арэна змяшчае 57 330 глядачоў; прынялі ўдзел 2,5 тысячы атлетаў 82 краін свету ў 7 відах спорту; прачытаць 2/3 кнігі; у кнізе звыш за 250 старонак; каля 100 дзён у годзе цёпла; 317-я старонка; запісаў каля 3 500 назваў раслін; 0,7 літра; каля 117 кг; звыш за 1379 тон; выдадзены ў 1870 годзе слоўнік; у 395 пакетах; на 545 старонках; у 300 выпуску праграмы.

66. *Аднавіце неабходныя лічэбнікі-кампаненты ў фразеалагізмах і прыказках.*

1. Варона з куста, а ... на куст. 2. ... раз зманіш – другі не павераць. 3. ... пальцам вузла не завяжаш. 4. ... каты ў адным мяшку не месцяцца. 5. За аднаго бітага ... нябітых даюць, ды не бяруць. 6. За ... работ бярэцца, а ні адна не ўдаецца. 7. ... кола ў возе. 8. ... разоў мер і то не вер. 9. У добрай галавы ... рук. 10. Быць на ... небе ад шчасця. 11. Пазыку тры гады чакаюць, на ... забываюць. 12. Патрэбны, як сабаку ... лапа. 13. За ... зайцамі пагонішся – ні аднаго не зловіш. 14. З ... кветкі вянка не спляцеш.

67. *Перакладзіце сказы на беларускую мову, адзначце розніцу ва ўжыванні некаторых займеннікаў у рускай і беларускай мовах.*

1. После войны ему не от кого было получать письма и некому было больше писать. 2. Мне не на кого пенять – сама виноват. 3. Может быть, я тебе чем-нибудь смогу помочь. 4. Чьи-то шаги слышались из-за поворота. 5. А ведь, пожалуй, кое в чем он был прав. 6. Кое-кто из дачников вышел за калитку. 7. Макар успел кое с кем поспориться. 8. Не о ком беспокоиться. 9. Не для кого было стараться. 10. Вернуться домой не было никакой возможности, так как была сильная гроза.

68. *Выпраўце памылкі ва ўжыванні займеннікаў. Сказы запішыце правільна.*

1. Мне некаму і некалі гаварыць пра гэта. 2. Люблю ўспамінаць сам сябе пра дзяцінства. 3. Трэба было набыць сабе новы слоўнік. 4. Табе ніколі не цікавілі мае праблемы. 5. Царква стаяла пры самой дарозе. 6. Заўтра я зайду да цябе. 7. Ён пачуў у сябе прыліў вялікай сілы. 8. Дзякую вас, што выслухалі мяне. 9. Ганна ведала сабе, верыла сябе. 10. Нічыпар супакоіўся, павесялеў, здолеў узяць сабе ў рукі. 11. Маці не знаходзіла сабе месца. 12. Ён быў цяпер сам па сябе сярод поля і сярод дарог.

69. *Прачытайце тэкст, назавіце ў ім дзеясловы, вызначце іх спражэнне, трыванне і час. Адзначце формы дзеяслова: інфінітыў, дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе.*

6–9 кастрычніка 1596 г. у Берасці на царкоўным саборы ўніяцтва было канчаткова аформлена як рэлігійны кірунак. 15 кастрычніка 1596 г. каралеўскім універсалам акт уніі быў зацверджаны. Афіцыйна праваслаўная царква ў ВКЛ перастала існаваць, была створана ўніяцкая царква. Але унію падтрымалі не ўсе праваслаўныя. Паўстанні гарадскога насельніцтва, адмова прызнаваць унію з боку некаторых святароў прывялі да расколу праваслаўнай царквы Рэчы Паспалітай. Большая частка

вернікаў перайшла ва ўніяцтва, меншая (гараджане) засталася ў праваслаўі (В. А. Белазаровіч, С. А. Кудраўцава, А. У. Любы).

70. *Перакладзіце словы на беларускую мову. Растлумачце выкарыстанне суфіксаў у беларускамоўных дзеясловах.*

Балансировать, буксировать, гармонировать, деградировать, дифференцировать, репетировать, жонглировать, инспектировать, информировать, классифицировать, ориентировать, контролировать, корректировать, культивировать, реагировать, функционировать, ликвидировать, типизировать, формировать, суммировать, финишировать, планировать (план), шокировать.

71. *Ад дадзеных дзеясловаў утварыце дзеепрыметнікі; складзіце словазлучэнні “назоўнік + дзеепрыметнік”. Растлумачце напісанне суфіксаў дзеепрыметнікаў.*

Узор выканання: *прачытаць (кніга) – прачытаная кніга, прывезці (дровы) – прывезеныя дровы.*

Дагледзець (сад), загаіць (рана), вызваліць (зямя), схіліць (галіны), сказаць (словы), запрэгчы (конь), асвятліць (горад), пачарнець (пні), збялець (твар), пашыць (адзенне), пасівець (валасы), выцерці (падлога), стаміцца (чалавек), сагнуць (цвік), раскрыць (вокны), пасінець (далячынь), заслаць (ложак), зарасці (сцежка), паваліць (дрэва), звесці (сена).

72. *Перакладзіце наступныя сказы на беларускую мову. Назавіце спосабы перакладу дзеепрыметнікаў з рускай мовы на беларускую.*

1. Общество возникает исторически при наличии известного минимума взаимодействующих индивидов, имеющих, несмотря на свое своеобразие, общие потребности, интересы и цели (П. В. Алексеев). 2. Глобализация – это охватывающее всю планету движение капитала, товаров, услуг и рабочей силы, а также сосредоточение управления экономикой в руках транснациональных компаний и транснациональных банков (Г. А. Космач, В. С. Кошелев, М. А. Краснова). 3. Простое население, занимавшееся земледелием, скотоводством и рыболовством, жило в селище (В. А. Белозорович, С. А. Кудрявцева, А. В. Любый). 4. Вместе с тем, как это ни странно материал, сияющий несказанной белизной, казался невесомым (В. П. Катаев). 5. В XIX веке А. И. Герцен написал: «Русское правительство – как обратное провидение: устраивает к лучшему не будущее, но прошедшее» (Л. М. Млечин).

73. *Утварыце ад дзеясловаў дзеепрыслоўі і запішыце фразеалагізмы. Растлумачце іх значэнне.*

(Задраць) нос, на лес (глядзець), (не даваць) спуску, (не зводзіць) вачэй, (не пакладаць) рук, (не пераводзіць) духу, (не шкадаваць) сіл, (павесіць) нос, (пазычыць) вачэй у сабакі, (прапусціць) міма вушэй, (сядзець) ды на неба (глядзець).

74. *Знайдзіце сказы, у якіх дзеепрыслоўі ўтвораны і ўжыты няправільна.*

1. Бацька з сынам, ціха размаўляўшы, сядзелі за сталом. 2. Слухаючы прамову, узнікаюць розныя пытанні. 3. Ападаючы на зямлю, лісце ўслала ўсе сцежкі. 4. Не паспявая за братам, Алесь ішоў падбегам. 5. Ідучы дадому, з'явілася жаданне наведць сябра. 6. Згубячы галаву, па валасах не плачуць. 7. Радасць так і свяцілася ў вачах, успомніўшы нядаўнюю сустрэчу. 8. Не шукаўшы, не знойдзеш. 9. Выглядаючы ў вадзе здабычу, чайка планіруе ў паветры. 10. Стараючыся не зварухнуцца, я назіраў за цецеруком. 11. Стаяўшы на грудях, буслы доўга аглядалі лагчыны. 12. Чытаючы гэтую кнігу, у мяне ўзнікла шмат пытанняў. 13. Праязджаючы аднаго разу праз мястэчка, захапіла мяне мяцеліца. 14. Зайшоўшы ў вагон, у яго зляцеў капялюш. 15. Сеўшы ў сані, коні рванулі з месца. 16. Паабядаўшы, настрой значна палепшыўся.

75. *Спішыце, раскрываючы дужкі, растлумачце правапіс прыслоўяў і блізкіх да іх спалучэнняў.*

Адказаць (па)беларуску, бачыць далёка(далёка), без(дай)прычыны, вывучыць (на)памяць, глянуць (на)лева, дапамагчы (па)суседску, дзе(не)будзь прысесці, ісці (па)ціху, заклеены крыж(на)крыж, зрабіць (па)мойму, (на)адрэз адмовіць, (на)дзіва прыгожы, (на)заўжды ўдзячны, не(пад)сілу, паглядзець (у)ніз, (па)дамашняму ўтульна, (па)доўгу не бачыцца, падзяліць (па)роўну, паспець як(раз) на вячэру, (па)чацвёртае, рабіць (як)след, разысціся (па)добраму, убачыць (у)першыню, час (ад)часу, дом (на)супраць.

76. *Прачытайце тэкст, устаўце часціцы не ці ні, растлумачце правапіс часціц з рознымі часціцамі мовы.*

Што (н..)кажы, а жыццё, ужо само па сабе, ёсць радасць, вялікае шчасце, бяспэчны дар. Ёсць важныя дзве часціны, з якіх складаецца жыццё і яго глыбокі сэнс і характэр – чалавек і прырода. Бо (н..)колі (н..)страціць для нас цікавасці чалавек, бо праяўленне яго розуму бязмежна, бо дарогі яго (н..)вызначаны, бо формы яго жыцця і яго адносін да другіх людзей бясконца разнастайныя, канчаткова (н..)выяўлены і (н..)колі (н..)могуць стаць канчатковымі. А прырода! Колькі вялікага задавальнення дае нам

яна! Бо прырода – найцікавейшая кніга, якая разгорнута перад вачамі кожнага з нас. Чытаць гэтую кнігу, умець адгадаць яе мнагалучныя надпісы – хіба ж гэта (н..)ёсць шчасце? Адно толькі шкада, што наша жыццё (н..)суразмерна малое для таго, каб начытацца гэтай кнігай (Якуб Колас).

77. *Спішыце, раскрываючы дужкі. У адпаведнасці з правіламі пішыце прыназоўнікі, злучнікі, часціцы.*

(з) пад Нарачы, (з) за плячэй, усё (ж) такі, дзе (сьці) па вёсках, (з) за свету, зусім (такі) весела, (з) пад страхі, добра (такі) зацемна, пратапаная калі (сьці), збылося (такі) жаданне, (па) за яго істотаю, што (небудзь) моцнае, абы (з) кім, справа не (абы) якая, каго (ж) небудзь, (па) над борам, (абы) толькі адцягнуць, усё (ж) яшчэ што (сь) засталася, спяваць што (небудзь).

78. *Аформіце сказы ў адпаведнасці з нормаў пунктуацыі.*

1. Шкада што да нас так позна прыходзіць суровай позвай сумленне якое завецца словам кароткім мама (Р. Барадулін). 2. Праз нейкі час адварочваешся каб пакласці ў кашэль яшчэ аднаго баравіка і не верыш вачам сваім у кошыку ўжо многа грыбоў паджарых з чорнымі тоўстымі шапкамі. 3. Ціхія ўзгоркі бы хвалі рачныя таксама відаць цягнуліся да няяснай і прыгожай далі. 4. Выйдзеш ноччу на двор і адразу адчуваеш змену раней было светла ад яблык уверсе дзе кроны дрэў а цяпер быццам нехта перавярнуў яблыні яблыкаў аж бела на зямлі а кроны нязвыкла палохаюць халоднаю нейкай трагічнаю чарнатаю (Я. Сіпакоў). 5. Адпачыўшы Сяргей выбраўся на сцежку па якой ішоў у лес узбег на самы высокі пагорак дзе стаяла купка бяроз і спыніўся зачараваны. 6. Мы ўжо не просім міласці ў прыроды прырода моліць літасці ў нас (С. Грахоўскі).

Тэма 4. Функцыянальныя стылі маўлення

79. *Прачытайце тэксты і вызначце, да якога стылю належыць кожны з іх. Назавіце выяўленыя прыкметы адпаведнага стылю.*

1. Да чаго прыгожая гэта вясновая раніца! У паветры яшчэ сыра. На лістах вішнякоў вісяць буйныя кроплі начных туманаў. І на платах, і на стрэхах ляжыць яшчэ вільгаць. За сялом густа і тучна зеляніцца поле. Загоны перасякаюцца то тонкімі, то шырокімі завілінамі дарог. На пагорку стаіць і яшчэ дрэмле вятрак. Ён ужо сіліцца ўзмахнуць паднятымі крыламі. Узыходзіць сонца і паволі і баязліва паказваецца з-за гарызонту. Першыя прамяні яго кладуцца шырока густым і нібы цягучым золатам. Над стрэхамі хат вывіваюцца лёгкія, празрыстыя дымкі. За імі на небе такое ж са-

мае лёгкае ружаватае воблачка. Яму нудна быць аднаму на гэтай галубовай бясконцасці неба. Запрапасціўся недзе свавольнік-вечер. Яно не можа скрануцца (Я. Скрыган).

2. Дзяржаўнае развіццё ВКЛ у першай палове XVI ст. ішло ў накірунку стварэння саслоўнапрадстаўнічай манархii з узмацненнем палітычнай ролі шляхты і фарміраваннем яе органа – сейма. Пачынаючы з 1551 г. сейм ужо ў пэўнай ступені як самастойны орган улады ўдзельнічае ў заканадаўчым жыцці дзяржавы. У 60-я гады XVI ст. прымаюцца важныя меры па яго арганізацыі. У 1565–1566 гг. ствараюцца павятовыя сеймікі, на якія да вальнага сейма павінны з'язджацца службовыя асобы і шляхта павета і папярэдне абмяркоўваць «о тых речах и потребах земских», што будуць прапанаваны вялікім князем, ці ўзнікнуць унутры павета і ваяводства. У якасці дэлегатаў на вальны сейм абіраюцца і накіроўваюцца шляхтай ад кожнага павета два земскія паслы (А. Груша).

3. У адпаведнасці з Канстытуцыяй Рэспублікі Беларусь дзяржаўнымі мовамі Рэспублікі Беларусь з'яўляюцца беларуская і руская мовы.

Рэспубліка Беларусь забяспечвае ўсебаковае развіццё і функцыянаванне беларускай і рускай моў ва ўсіх сферах грамадскага жыцця.

Рэспубліка Беларусь праяўляе дзяржаўны клопат аб свабодным развіцці і ўжыванні ўсіх нацыянальных моў, якімі карыстаецца насельніцтва рэспублікі.

Дзяржаўныя органы, органы мясцовага кіравання і самакіравання, прадпрыемствы, установы, арганізацыі і грамадскія аб'яднанні ствараюць грамадзянам Рэспублікі Беларусь неабходныя ўмовы для вывучэння беларускай і рускай моў і дасканалага валодання імі.

4. Неўзабаве ў мужчын пайшла гаворка пра цэны на збожжа, пра зямлю і леснікову службу.

– Добра вам, служывым людзям, – казаў Яўхім, звяртаючыся да Міхала Амброжчыка і Яся Пальчыка. – Праца, яно, вядома, нялёгкая, але заробак ёсць пэўны, а мы, мікалаеўцы, душымся на пяску.

– Зайздросціць вельмі таксама няма чаго, – адказаў гаспадар. – Не ўнаровіш якому чорту – пішы прапала, загоняць у якое балота ці зусім з торбай пусцяць. Іншая рэч сваё: хоць пясок, хоць якая зямелька, але ты сам гаспадар, сам сабе пан.

– Ат, швагер, не прыбядняйся, – прамовіў Карусь Дзівак. – Кавалак хлеба і да хлеба ты маеш, а што больш трэба чалавеку?

– Так-то яно так, – не згаджаўся Міхал, – але ўсё ж, чалавеча, кепска, калі сядзіш на чужым суку... Часам той хлеб упоперак горла становіцца... (С. Александровіч)

5. Больш як тры гады выходзіць Брэсцкі раённы краязнаўчы альманах “Астрамечаўскі рукапіс”.

Прыклад уражвае: ужо пабачылі свет дванаццаць нумароў. Душа і сэрца выдання – пісьменнік, краязнаўца А. Валковіч, які жыве і працуе ў Брэсце, шмат падарожнічае па блізкіх і далёкіх ваколіцах, занатоўвае радзімазнаўчую біяграфію самых розных мясцін.

– Пра змест “Астрамечаўскага рукапісу” гавораць самі назвы раздзелаў, рубрык альманаха, – расказвае А. Валковіч. – “Астрамечава і астрамечаўцы”, “Чароўныя спевы і паданні спадчыны”, “Народныя святы і звычаі Берасцейшчыны”, “Старонкі гісторыі”... Сярод нашых аўтараў – дасведчаныя гісторыкі, фалькларысты, этнографы, пісьменнікі, журналісты розных выданняў. Стараемся не мінаць кнігі, якія прысвечаны Берасцейшчыне, расказваем пра іх, змяшчаем рэцэнзіі.

Відавочна, што краязнаўчы альманах служыць добрым прыкладам для мясцовых даследчыкаў у розных куточках краіны. Рэгіяналістыка застаецца неад’емнай часткай адукацыйнага і выхаваўчага працэсаў (М. Раўнапольскі).

80. Вызначце стыль, для якога характэрна наступная лексіка.

1) прыняць да ведама, ніжэйпадпісаныя, у адпаведнасці з, парадак дня, прашу прыняць меры;

2) праблематыка пытання, з аднаго боку, варта падкрэсліць, на мэце даследавання, можна зрабіць вывад, удзельная вага;

3) цёплы вечар, вострая гарачыня, разгулялася мяцеліца, заціхаюць далі, паніклых галоўкі рамонкаў;

4) абяцанка-цацанка, хоць да раны прыкладай, газіроўка, крыў божа, зліняў з урока, умела готоваты, ды не ўмела подоваты;

5) грамадская супольнасць, армія беспрацоўных, культурныя кантакты, мірнае суіснаванне, псеўданавука, рабіць акцэнт.

81. Размяркуйце жанры адпаведна стылю ўжывання: 1) навуковы, 2) афіцыйна-справавы, 3) публіцыстычны, 4) мастацкі, 5) гутарковы.

Пратакол, тэзісы, фельетон, загад, запіска сябру, рэферат, статут, частушка, даведнік, рэпартаж, даверанасць, быліна, міф, акт, даведка, песня, падручнік, замова.

82. *Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары. Вызначце стыль тэксту і назовіце яго лексічныя асаблівасці.*

Ёсць на свеце рэчы, якія існуюць у в..лікім часе і заяўляюць пра сябе не адразу. Але калі ..жо заяўляюць, то перавырашаць што-небудзь поз..на. Гаворка ідзе пра беларускую ментальнасць – найвышэйшую каштоўнасць грама..кай свядомасці.

Яе глыбіннае ўздзеянне на падзеі д..ўгатэрміновае, але на..вычай граунтоўнае. А выразнікамі з'яўляюцца піс..меннікі, мастакі, музыкі – творчыя людзі, прарочая сіла якіх, арыентава..ая не столькі на адлюстраванне сучаснасці, колькі на ..пасціжэнне будучыні, не раз наглядна д..манстравала свае ма..чымасці (Паводле М. Тычыны).

83. *Прачытайце тэкст і вызначце яго стылёвую прыналежнасць. Вызначце тып тэксту (апісанне, апавяданне ці разважанне). Перакладзіце тэкст на беларускую мову, запісаўшы лічбы словамі.*

На белорусских землях значительно увеличилось количество городов и городского населения. Если в середине XVI в. на территории Беларуси было 382 города, то в середине XVII в. – 462. По-прежнему они разделялись на крупные, средние и малые (местечки). В этот период одним из крупнейших городов Беларуси стал Могилев. В начале XVII в. в нем насчитывалось более 10 тыс. жителей, 2121 дом и 240 торговых лавок.

Особенностью города был торг, для проведения которого отводился рынок. Так, рынок в Могилеве занимал площадь более 2 гектаров, на которых располагалось 400 лавок торговцев. В крупных городах торги собирались 1–2 раза в неделю, а в средних городах и местечках – еженедельно. Наиболее значительные ярмарки проходили в Менске, Шклове, Бешенковичах, Зельве. Постепенно в XVIII в. внутренняя торговля приобрела постоянный характер (В. А. Белозорович, С. А. Кудрявцева, А. В. Любый).

84. *Перакладзіце на беларускую мову дзеепрыслоўныя словазлучэнні, вызначце іх стылёвую прыналежнасць.*

Включая полученные результаты, дополнив задание, зная расстояние, исходя из условия опыта, направляя развитие, не нарушая жизненного цикла, не обратив внимания, не ограничивая распространение, описав среду обитания, определяя химический состав, принимая во внимание, разместив в пространстве, учитывая данные предыдущего исследования.

Тэма 5. Навуковы стыль

85. Падбярыце навуковы артыкул гістарычнай тэматыкі і адкажыце на наступныя пытанні:

- Якія часціны мовы сустракаюцца ў дадзеным тэксце часцей, якія – рэдка ці зусім не адзначаюцца?
- Якія формы назоўнікаў, дзеясловаў і прыметнікаў пераважаюць?
- Якія сказы па мэце выказвання і па структуры сустракаюцца ў тэксце?
- Знайдзіце ў тэксце тэрміны і ахарактарызуйце іх.

86. Вызначце, якія прадметы або з’явы названы паводле наступных прозвішчаў і ўласных імёнаў.

Цэльсій (шведскі астраном, фізік); Магелан (іспанскі і партугальскі мараплавец); Форд (амерыканскі вынаходнік, прамысловец); Аксель (нарвежскі канькабежац-фігурыст); Дызель (нямецкі інжынер); Берынг (расійскі мараплавец, афіцэр рускага флоту); Морзэ (амерыканскі вынаходнік); Нобель (шведскі хімік, інжынер); Рэнтген (нямецкі фізік); Мендзялееў (рускі хімік, фізік, эканаміст, геалаг, тэхнолаг і інш.); Ватман (англійскі вынаходнік, фабрыкант); Рубік (венгерскі вынаходнік, скульптар, прафесар архітэктуры); Дрэйк (англійскі мараплавец).

87. Якія з наступных тэрмінаў-назоўнікаў можна паставіць у форме множнага ліку, а якія – не і чаму? У якіх галінах навукі яны могуць выкарыстоўвацца?

Гліна, метал, вада, пясок, воск, вадарод, кісларод, жыта, лён, крупа, торф, цукар, малако, падатак, цэмент, калій, фосфар, бром, медзь, ртуць, хлеб, матыў, бераг, ахова, крэдыт, экскурсія, тайга, камфорт.

88. Напішыце анатацыю на адзін з параграфіў ці раздзелаў з падручніка па вашай спецыяльнасці.

89. Падрыхтуйце для публічнага выступлення тэкст-апавяданне па спецыяльнасці на тэму “З гісторыі навуковых адкрыццяў”.

Тэма 6. Афіцыйна-справавы стыль

90. Замяніце словы і словазлучэнні справавога стылю міжсстылёвымі.

Ажыццяўляць кіраўніцтва, аказаць дапамогу, аказаць уплыў, давесці да ведама, даць згоду, праводзіць апрацоўку, даваць тлумачэнне, звярнуцца з прапановай, мець месца, праявіць цікавасць, прыняць пад увагу, прыцягнуць да адказнасці, распачаць вытворчасць, праводзіць кансультацыю.

91. Размяркуйце словы і выразы па наступных групх: 1) стыліс тычна нейтральныя, 2) з яркай прыметай афіцыйна-справавога стылю, 3) характэрныя іншым стылям (вусна адзначце, якім стылям).

Аднаразовая дапамога, абое рабое, зямля, працаўладкаванне, лес, атрымальнік, ануляваць, дом, ліквідаваць, непрацаздольнасць, доктарша, мешаніна, рэчка, аспірын, кампенсацыя за адпачынак, воцат, грашовае ўзнагароджанне, працоўны дагавор, чыгунка, страхавы поліс, рукой падаць, уздзеянне, філоніць, халтура, мужчына, цягнік, чароўны, часовы, лабарантка, даць зялёную вуліцу, дысбаланс, крэдыт, ажыццяўляць кіраўніцтва, людзі ў белых халатах, більён.

92. Растлумачце пісьмова значэнні слоў, якія называюць розныя віды службовых дакументаў. Праверце сябе па тлумачальным слоўніку.

Абанемент, атэстат, загад, інструкцыя, кантракт, ліцэнзія, дыплом, прэйскурант, сертыфікат, справаздача.

93. Перакладзіце словы і словазлучэнні на беларускую мову.

Адресат, віза, внутрэнний дакумент, входящий дакумент, дата, деловое пісьмо, досье, извешение, контрольный ліст, корреспондент, опись, оригинал дакумента, подпісь на дакуменце, предложение, регистрационная картэчка, сопроводительное пісьмо, факсиміле, нормативныя дакументы, подліннік дакумента.

94. Напішыце характарыстыку на аднаго з прадстаўнікоў вашай групы. Пры напісанні тэксту прытрымлівайцеся наступнага плана:

1. Агульныя звесткі (прозвішча, імя, імя па бацьку, год, месца нараджэння).

2. Звесткі пра вучэбную дзейнасць (паспяховасць, да якіх вучэбных дысцыплін праяўляе асабліваю цікавасць, актыўны ці пасіўны на занятках).

3. Чым цікавіцца, захапляецца, да чаго мае здольнасці?

4. Як удзельнічае ў грамадскім і культурным жыцці групы, навучальнай установы?

5. Узаемаадносіны з калектывам групы.

6. Асаблінасці, рысы характару асобы.

7. З якой мэтай складзена характарыстыка?

95. Напішыце заяву з просьбай:

а) дазволіць датэрмінова здаць экзамены (назваць уважлівую прычыну); б) дазволіць перавод з дзённай формы навучання на завочную ў сувязі

з сямейнымі абставінамі; в) працягнуць экзаменацыйную сесію (указаць уважлівую прычыну).

96. *З якіх дзелавых папер маглі быць узяты наступныя выразы?*

Адбудзецца сустрэча, прашу прыняць, усё атрыманае вярну, давяраю атрымаць, апаратура ў парадку, справаздача прыкладаецца, выдадзена для прадстаўлення, за справаздачны перыяд, упаўнаважваю распараджацца, прадпрыемства абавязваецца, ацэначная камісія ў складзе, пастанавілі, з'яўляецца студэнтам, даводзім да вашага ведама, слова даецца.

Тэма 7. Культура прафесійнага маўлення

97. *Прачытайце словы, правільна расставіўшы націск. Пры сумненні звярніцеся да слоўніка.*

Адкрыццё, выпадак, высокаразвіты, кіламетр, к(о,а)ледж, крыху, лыжня, шасі, на Беларусі, процівага, слабы, в(я,е)рба, грынпіс, гуру, форзац, л(а,о)гін, наспех, навіна, пасланец, першынство, даследаванне, ступень, спіна, удалы, хаос, шэсцьдзясят, эксперт, адзінаццаць, жалюзі, жыхар, пеня, піцэрыя, крапіва, кулінарыя, ласкавы, мысленне.

98. *Прачытайце словы і спалучэнні слоў у адпаведнасці з арфаэпічнымі нормамі беларускай мовы. Адзначце марфемы, у якіх назіраюцца несупадзенні ў напісанні і вымаўленні.*

Бегчы, без хмар, вучышся, год ад году, горад, мозг, грамадскі, звярынец, грыб, зверху, лодка, не быў, перакладчык, пясчынка, сліва, спелы, снег, стужка, суседка, сшытак, куб, цвёрды, цвісці.

99. *Адзначце сказы з граматычнымі памылкамі. Запішыце правільныя варыянты.*

1. Адчуваўся нейкі ледзь прыкметны фальш у словах дзяўчыны.
2. Мы чакалі гасцей з далёкага Сібіру.
3. Мама працуе ў раённай рыбгасе.
4. На жаль, тут не было пад'езда да гэтага дома.
5. Сёння на двары цёпла і сонечна.
6. Нам прапанавалі смачны рагу.
7. Гэтая вушанка была больш светла-шэрай.
8. Дзед быў узрушаны не менш, як Кастусь.
9. Дзядуліны прапановы ім вельмі спадабаліся.
10. Міцяў партфель здаўся цяжкім.
11. Брат вышэй за мяне.
12. Экскурсія па коласаўскім мясцінам была даволі цікавай і пазнавальнай.

100. *Перапішыце, паставіўшы знакі прыпынку і выправіўшы, дзе неабходна, памылкі.*

1. Слава пра розум і прыгажосць полацкай князёўны разышлася далёка па полацкім землям. 2. У стрэсавай сітуацыі лепш за ўсё супакоіцца і паспрабаваць пажартаваць над сваімі праблемамі. 3. Я за здаровы лад жыцця таму пяць разоў у тыдзень хаджу ў басейн. 4. Сёння ў гіпермаркеце шмат пакупнікоў і мы запаркаваліся метраў у сарака ад уваходу. 5. Чатыры года я забываўся патэлефанаваць маёй настаўніцы павіншаваць са святам і падзякаваць яе. 6. Мы зразумелі Вашу прапанову і просім накіраваць ліст па наступным адрасе Мінск вул. Макаёнка 4. 7. У пакоі было настолькі брудна што прусакі бегалі па абшарпаным сценам. 8. Тры стагоддзя беларуская мова паспяхова выконвала функцыю дзяржаўнай у Вялікім Княстве Літоўскім.

101. *Раскрыйце дужкі і запішыце словазлучэнні, замяніўшы лічбы словамі.*

Каля (700 падручнікаў), у (22 вёскі), у (412 аўдыторыі), пра (5 студэнтаў), звыш (87 экзэмпляраў), на (400 гектараў), у (2019-ы год), на (340-ы дзень), на 2 (тыдзень); у 3 (чалавек); за 233 (вучань); 64 (кілаграм); 3 (цяля); 14 (ягня); 181 (тона); абедзве (родная сястра); усяго 4 (зімовы дзень); 1/3 (кілаграм); 38,7 (цэнтнер); у 2 (корпус).

102. *Выпраўце памылкі ў наступных сказах. З якімі камунікатыўнымі якасцямі маўлення яны звязаны?*

1. У Васіля былі няроўныя вочы. 2. Ападкаў сёння не чакаецца, акрамя дробнага дажджу. 3. Насоўвалася свята. 4. Апейка – выхадзец з народнай гушчы. 5. Агратэхніка іграе вялікае значэнне ў сельскай гаспадарцы. 6. У трылогіі “На ростанях” Якуб Колас паказаў вобраз Лабановіча, які пасля заканчэння настаўніцкай семінарыі прыехаў працаваць у палескую вёску. 7. На тарфяных балотах прадаўжаецца збор ягадных падарункаў. 8. Давайце адчынім падручнікі і выканаем заданне пісьмова. 9. Як абстаяць справы ў маладых? 10. Пры выглядзе гэтай карціны я ўпаў у смутак.

103. *Пабудуйце правільныя словазлучэнні. Якой камунікатыўнай якасцю трэба кіравацца: дакладнасцю ці дарэчнасцю?*

(Высокая, вялікая) тэмпература, дызельны (рухавік, матор), капітальнае (укладанне, улажэнне), (дарадца, саветнік) прэзідэнта, (вільгаць, вільготнасць) зерня, (дадатны, станоўчы) лік, (дзелавітая, дзелавая) гутарка, (асобны, асаблівы) настрой, (жылыя, жыллёвыя) умовы, (бескарысна, бескарысліва) заступіцца за сябра, (адборны, адборачны) тур, (выхаваўчае, выхаванае) мерапрыемства, (дараваць, дарыць) свята.

104. *Неапраўданае ўжыванне канцылярызмаў – гэта парушэнне дарэчнасці ці чысціні маўлення? У тэкстах якога стылю могуць выкарыстоўвацца наступныя ўстойлівыя выразы?*

На прэрднім краі; зрабіць спробу; давесці да ведама; на думку аўтара; мець на ўвазе; з мэтай; належны нагляд; у летні перыяд; на належную вышыню; у выніку; ахапіць мерапрыемствамі; абслугоўванне заказчыкаў; першаступенная задача.

105. *Выпраўце маўленчыя памылкі ў словазлучэннях. Адкажыце, у выніку чаго яны ўзніклі.*

Карэнны абарыген, свабодная вакансія, калега па рабоце, мая аўтабіяграфія, поўнасю запоўнены, у канчатковым выніку, турыстычны кемпінг, малады юнак, першая прэм'ера, падарылі падарунак, у верасні месяцы, шэсць штук сталоў, пяць чалавек студэнтаў, патрыёт сваёй радзімы.

106. *Растлумачце значэнне фразеалагізмаў. Выведзіце ролю фразеалагізмаў, прыказак, прымавак у мове чалавека.*

Збіць з панталыку, навастрыць вушы, заварыць кашу, блытацца пад нагамі, вадой не разліць, біць лынды, пераліваць з пустога ў парожняе, як кот наплакаў, даць маху, ахілесава пята, сем пятніц на тыдні, стаць на ногі, вачэй не зводзіць, чэрці адной шэрсці, язык да Кіева давядзе, да белых мух, абое рабое, сядзець на двух крэслах, паціраць рукі, ні да бока ні да вока, байкі баяць, брэша, як лён чэша.

107. *Перакладзіце найбольш ужывальныя ўстойлівыя спалучэнні з беларускай мовы на рускую (1) і з рускай на беларускую (2).*

1. Гладкай дарогі і з лёгкім ветрыкам; маеш рацыю; на волю лёсу; як душа жадае; што мы маем да; ісці сваім парадкам; для прыліку; не ў гуморы; урэшце (нарэшце); як кажуць; што да мяне; годны павагі.

2. Оказати услугу; на самом деле; точка зрения; вступить в брак; в чём дело; принимать участие; задавать тон; на днях; ни в коем случае; разжиться деньгами; в другой раз; в этом году; недосуг; нет ничего удивительного; по вашей милости; первым делом; по крайней мере; один на один; на каждом шагу.

108. *Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову.*

Жёсткий вагон, жёсткая подушка, жёсткие волосы; кисть винограда, кисть руки, кисть художника; жарить мясо, жарить кофе, солнце жарит; верное решение, верный перевод, верная опора, верный друг; заключать договор, заключать в объятия, заключать брак, заключать в скобки;

белорусское общество, общество любителей книг, гражданское общество; открыть книгу, открыть глаза, открыть зонтик, открыть дверь.

109. *Знайдзіце лагічныя памылкі ў наступных сказах. Выпраўце іх.*

1. 3 прычыны холаду ў рэнтгенаўскім кабінёце робім толькі тэрміновыя пераломы. 2. Робім поліэтыленавыя ўпакоўкі па памерах кліента. 3. Дзеці выдаюцца бацькам толькі ў цвярозым стане. 4. Дзеці да пяцігадовага ўзросту праходзяць у цырк на руках. 5. Кандытарская фабрыка запрашае на працу двух мужчын: аднаго – для абгорткі, другога – на начынку. 6. Ліфт уніз не падывае. 7. Рэстаран не працуе. Усе афіцыянткі распушчаныя. 8. Прадаюцца чатыры гускі і гусак. Усе нясуцца. 9. Цябе забудуць не толькі людзі, але і родныя. 10. Летам у лясх успыхваюць пажары дзякуючы неасцярожнаму абыходжанню з агнём. 11. Цяпер у Васіля ёсць добры конь, ён будзе сабе новую хату.

110. *Некаторыя паняцці ў рускай мове падаюцца праз словазлучэнні, а ў беларускай мове абазначаюцца адным словам. Зрабіце падобны пераклад.*

Вопросительный знак, берёзовый сок, печная труба, восклицательный знак, летучая мышь, тёплые края, пребывание в гостях, детёныш белки, католический монастырь, гнездо аиста, детёныш медведицы, падаючая звезда, ветряная мельница.

111. *Падбярыце да рускіх этыкетных формул беларускія адпаведнікі. Раскажыце, у якіх абставінах камунікацыі яны ўжываюцца.*

Приятного аппетита! Приветствую вас! Добро пожаловать! Как вы себя чувствуете? Как жизнь? Что слышно у вас? Счастливого пути! До скорой встречи!

112. *Прывядзіце прыклады выразаў і формул, што існуюць у маўленчым этыкеце жыхароў іншых краін. Падрыхтуйце рэферат пра асаблівасці маўленчага этыкету адной з краін. Для афармлення спіса выкарыстанай літаратуры звяртайцеся да ўзораў з Дадатка Б.*

ПЫТАННІ ДЛЯ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ

1. Мова як грамадская з’ява. Функцыі мовы.
 2. Беларуская мова сярод іншых моў свету.
 3. Беларуская мова – форма нацыянальнай культуры беларусаў.
 4. Узнікненне беларускай народнасці і старажытнабеларускай мовы.
- Асноўныя этапы развіцця беларускай мовы.
5. Стан беларускай літаратурнай мовы на сучасным этапе.
 6. Сутнасць, асаблівасці і тыпы білінгвізму.
 7. Лексічнае значэнне слова. Прамое і пераноснае значэнні слова.
 8. Сістэмныя сувязі ў лексіцы (сінонімы, антонімы, амонімы, паронімы).
 9. Актыўная і пасіўная лексіка.
 10. Лексіка беларускай мовы паводле паходжання.
 11. Лексіка беларускай мовы паводле сферы ўжывання.
 12. Паняцце тэрміналогіі і тэрмінасістэмы. Прафесіяналізмы. Агульныя і адрозныя рысы тэрмінаў і прафесіяналізмаў. Наменклатурныя назвы (номены), іх адрозненне ад тэрмінаў.
 13. Асаблівасці тэрмінаў, іх адрозненне ад агульнаўжывальных слоў.
 14. Асаблівасці словаўтварэння беларускай тэрміналогіі. Спосабы і сродкі ўтварэння тэрмінаў.
 15. Тэрміны паводле паходжання. Асноўныя прычыны запазычвання тэрмінаў. Асваенне іншамовных тэрмінаў беларускай мовай.
 16. Беларуская лексікаграфія. Тыпы слоўнікаў.
 17. Звесткі з гісторыі беларускай тэрмінаграфіі. Тэрміналагічныя слоўнікі і даведнікі, іх прызначэнне і функцыі.
 18. Фанетычныя асаблівасці беларускай мовы.
 19. Марфалагічныя асаблівасці беларускай мовы.
 20. Сінтаксічныя асаблівасці беларускай мовы.
 21. Паняцце стылю, характарыстыка функцыянальных стыляў мовы.
 23. Навуковы стыль і яго падстылі. Асноўныя рысы стылю.
 23. Жанравая разнастайнасць навуковых тэкстаў.
 24. Моўныя сродкі навуковага стылю. Кампазіцыя навуковага тэксту.
- Цытаты і спасылкі, іх афармленне.
25. Афіцыйна-справавы стыль. Асноўныя рысы афіцыйна-справавога стылю. Падстылі афіцыйна-справавога стылю.
 276. Моўныя сродкі афіцыйна-справавога стылю.
 27. Віды афіцыйна-справавых тэкстаў, правілы іх афармлення.
 28. Мова і маўленне. Паняцце культуры маўлення.
 29. Асноўныя камунікатыўныя якасці маўлення.
 30. Маўленчы этыкет і культура прафесійных зносін.

СПІС РЭКАМЕНДАВАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Азарка, В. У. Беларуская мова: спецыяльная лексіка : вучэб.-метадапам. / В. У. Азарка, А. С. Васілеўская, М. М. Круталевіч. – 2-е выд., выпр., дап. – Мінск : БДПУ, 2005. – 207 с.
2. Антанюк, Л. А. Беларуская мова: прафесійная лексіка : курс лекцый / Л. А. Антанюк, Б. А. Плотнікаў; – 3-е выд. – Мінск : Акад. кіравання пры Прэзідэнце Рэсп. Беларусь, 2005. – 240 с.
3. Асветнікі зямлі Беларускай : энцыкл. даведнік / рэдкал. : Г. П. Пашкоў [і інш.]; маст. У. М. Жук. – Мінск : БелЭн, 2001. – 496 с.
4. Беларуская мова (прафесійная лексіка) : вучэб.-метада. комплекс для студэнтаў нефіла. фак. ПДУ / склад. і агул. рэд. С. А. Вялюга, А. І. Зянько. – Наваполацк : ПДУ, 2010. – 285 с.
5. Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча ; рэдкал. : Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – 655 с. : іл.
6. Беларуская мова. Прафесійная лексіка : курс лекцый / Т. І. Скікевіч [і інш.]. – Горкі : БДСГА, 2013. – 112 с.
7. Беларуская мова. Прафесійная лексіка для педагогаў : вучэб. дапам. / Д. В. Дзятко [і інш.]; пад рэд. Д. В. Дзятко. – Мінск : Беларусь, 2012. – 231 с.
8. Беларуская мова. Прафесійная лексіка. Прыродазнаўства : вучэб. дапам. / М. Р. Прыгодзіч [і інш.]; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча, У. І. Куліковіча. – Мінск : РІВШ, 2015. – 262 с.
9. Беларуская мова: спецыяльная лексіка : вучэб.-метада. дапам. для студэнтаў усіх форм навучання ўсіх спецыяльнасцей БДУІР / Л. А. Бондар [і інш.]; пад рэд. Ю. А. Сцепанчука. – Мінск : БДУІР, 2006. – 69 с.
10. Беларускі арфаграфічны слоўнік / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы; уклад. Л. П. Кунцэвіч, І. У. Кандрацэня; пад рэд. А. А. Лукашанца. – 3-е выд., выпр. – Мінск : Беларус. навука, 2012. – 694 с.
11. Булыка, А. М. Слоўнік іншамовных слоў : у 2 т. / А. М. Булыка. – Мінск : БелЭн, 1999. – 2 т.
12. Кісель, Т. А. Беларуская мова (прафесійная лексіка). Турызм і гасціннасць : вучэб. дапам. / Т. А. Кісель, Н. Р. Якубук. – Мінск : РІПА, 2020. – 148 с.
13. Клундук, С. С. Беларуская мова: усе складаныя тэмы: тэорыя і практыкаванні / С. С. Клундук, Н. Р. Якубук. – Мінск : Аверсэв, 2010. – 112 с.
14. Культура маўлення : вучэб.-метада. комплекс : у 2 ч. / склад.: Т. А. Кісель, С. С. Клундук, Н. Р. Якубук ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2013. – Ч. 1. – 102 с.

15. Ламака, С. В. Беларуская мова. Прафесійная лексіка : вучэб.-метада. дапам. для студэнтаў дзён., завоч. і дыстанц. формаў навучання / С. В. Ламака. – Мінск : БДУІР, 2006. – 78 с.

16. Лапкоўская, А. М. Беларуская мова (прафесійная лексіка) : вучэб. дапам. / А. М. Лапкоўская. – Гродна : ГрДУ, 2009. – 271 с.

17. Леванцэвіч, Л. В. Беларуская мова (прафесійная лексіка) : метада. рэкамендацыі / Л. В. Леванцэвіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2013. – 43 с.

18. Лепешаў, І. Я. Асновы культуры мовы і стылістыкі: практыкум : вучэб. дапам. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Універсітэцкае, 1989. – 207 с.

19. Ляшчынская, В. А. Студэнту аб мове: прафесійная лексіка : вучэб. дапам. для ВНУ / В. А. Ляшчынская. – Мінск : ИВЦ Минфина, 2003. – 243 с.

20. Маракуліна, Т. М. Слоўнік арфаграфічных новаўвядзенняў беларускай мовы: новыя правілы / Т. М. Маракуліна, І. Л. Капылоў. – Мінск : Саврем. шк., 2011. – 96 с.

21. Маршэўская, В. В. Беларуская мова. Прафесійная лексіка : вучэб. дапам. / В. В. Маршэўская. – Гродна, 2003. – 274 с.

22. Міхневіч, А. Я. Слоўка за слоўкам : алфавіт. давед. па культуры беларус. мовы для ўсіх / А. Я. Міхневіч, Л. П. Кунцэвіч, Ю. В. Назаранка. – Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2006. – 166 с.

23. Прафесійнае маўленне гісторыка: камунікатыўны аспект : вучэб.-метада. дапам. / аўт.-склад. Н. Э. Шандроха. – Гродна : ГрДУ, 2007. – 234 с.

24. Русско-белорусский словарь: около 110 000 слов : в 3 т. / Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т языка и лит. им. Я. Коласа и Я. Купалы ; ред. А. А. Лукашанец. – 10-е изд., перераб. и доп. – Минск : БелЭн, 2012. – 3 т.

25. Слоўнік лексічных формаў (сінонімы, амонімы, антонімы, паронімы, амографы, амафоны) / уклад.: Я. І. Хвалей, У. В. Шарпіла. – Мінск : Парадокс, 2004. – 416 с.

26. Сямешка, Л. І. Беларуская мова : вучэб. дапам. / Л. І. Сямешка. – Мінск : Сучас. слова, 1999. – 224 с.

27. Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы : падручнік / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. – Мінск : Універсітэцкае, 1996. – 654 с.

28. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М. Р. Суднікі, М. Н. Крыўко. – 3-е выд. – Мінск : БелЭн, 2002. – 784 с.

29. Шведаў, С. М. Слоўнік сінонімаў беларускай мовы / С. М. Шведаў. – Мінск : Сучаснае слова, 2004. – 480 с.

30. Шкраба, І. Р. Самабытнае слова. Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі (у рускамоўным дачыненні) / І. Р. Шкраба. – Мінск : БелЭн, 2008. – 320 с.

ДАДАТКИ

ДАДАТАКА

ТЭКСТЫ ДЛЯ ПЕРАКЛАДУ

I. Как известно, история начинается именно на Востоке. В плодородные долины и предгорья Ближнего Востока уходят своими корнями древнейшие очаги мировой цивилизации. Именно здесь возникали и приобретали устойчивые формы древнейшие социальные и политические институты, совокупность которых определила очертания наиболее ранних модификаций человеческого общества, а затем и государства. Недаром древние римляне, цивилизация которых во многом была дочерней по отношению к ближневосточной, с уважением говорили: «Ex Oriente lux» («Свет с Востока»).

Ближневосточно-средиземноморские земли, узким перешейком соединяющие Африку с Евразией, на протяжении многих сотен тысячелетий были тем естественным мостом-перекрестком, по которому перемещались, встречаясь и смешиваясь друг с другом, древнейшие популяции гоминид (предлюдей), архантропы и палеоантропы. Смешение таких популяций и связанная с этим метисация резко ускорили процесс трансформации гоминид, сыграв существенную роль в подготовке тех благоприятных мутаций, которые привели в конечном счете к возникновению именно в этом районе мира человека современного типа – *Homo sapiens*. И хотя специалисты расходятся во мнениях по вопросу о том, была ли ближневосточная зона сапиентации единственной, есть веские основания полагать, что именно здесь около сорока тысячелетий назад появились первые сапиентные люди, миграция которых в различные районы ойкумены с вытеснением из них обитавших там досапиентных гоминид и с метисацией с этими последними послужила основой для появления в различных районах земного шара многочисленных расовых типов (Л. С. Васильев).

II. Культура Древнего Египта глубоко символична и носила сакральный (священный) характер. Для религии Египта был характерен политеизм или многобожие. Египтяне верили, что всё происходящее зависит от богов и каждое событие заранее предопределено. До объединения Египта каждый египетский ном имел своего бога-покровителя. Бог-покровитель дома изображался в виде зверя или полуживотного-получеловека. К священным существам относились корова, ибис, крокодил, кошка и др. Священных животных содержали в храмах, оказывали им почести, а после смерти бальзамировали и погребали в саркофагах.

Высшим культом был культ солнечного божества, грозного и благого, дающего жизнь и испепеляющего. Египет называли «страной Солнца», фараонов – «сынами Солнца». В древнем Египте почитали бога Ра, затем Амона-Ра. Солнечная символика многообразна; солнце изображали в виде крылатого шара, в виде шара со множеством простертых рук – лучей; изображали его соколом, тельцом. Ему слагали гимны. Круг – подобие солнечного диска – постоянно встречается в египетских орнаментах (А. В. Кучина).

III. Юго-Восточная Азия – интересный и во многих отношениях уникальный регион, место пересечения многих мировых путей, миграционных потоков, культурных влияний. Пожалуй, в этом смысле его можно сравнить только с ближневосточным регионом. Но если ближневосточные земли были в свое время колыбелью мировой цивилизации, если к ним так или иначе тянутся истоки едва ли не всех древнейших народов мира, важнейших изобретений и технологических открытий, то с юго-восточно-азиатским регионом дело обстоит несколько иначе, хотя и в чем-то похоже.

Сходство в том, что, как и Ближний Восток, Юго-Восточная Азия еще на заре процесса антропогенеза была местом обитания человека образных: именно здесь наука еще в прошлом веке обнаружила следы архантропов (питекантроп яванский), а в середине XX в. дала и множество других аналогичных открытий. Если и есть на Земле самостоятельные – иные, кроме ближневосточного, – центры неолитической революции, то в Евразии это именно юго-восточноазиатский: здесь археологи нашли следы раннеземледельческих культур едва ли не большей древности, чем ближневосточные. Однако существенная разница в том, что земледелие в этом регионе было представлено выращиванием клубне- и корнеплодных (особенно таро и ямса), но не зерновых (Л. С. Васильев).

IV. Слово «культура» широко используется как в научной литературе, так и повседневно в обиходе. Оно имеет массу смысловых оттенков. Нет, пожалуй, ни одной стороны жизнедеятельности людей, которая бы не сопрягалась с этим словом. Европейская («региональная»), французская («национальная») и общечеловеческая культура. Культура труда, общения, быта, досуга, секса, деловой, семейной и личной жизни. Культура мышления, речи, чувств, тела. Культура духовная и материальная, техническая и нравственная, светская и религиозная, городская и деревенская, научная и эстетическая, элитарная и массовая, политическая, православная, католическая, буддийская и мусульманская, экологическая и правовая и т. д. Люди всегда существовали в культуре и считали это само собой разумеющимся.

ся. Позже они начинают осознавать свое существование в ней, т. е. знание о культуре приходит позднее. Культура была создана человеком, но, однажды возникнув, она обрела собственную жизнь (А. В. Кучина).

V. К понятию «архив» с недоверием относятся не только историки литературы, но и историки культуры. Архив подразумевает бесконечное эмпирическое накопление информации, изучение источников, произвольное их объяснение, не затрагивающее внутренней структуры феномена и ограничивающееся пояснениями внешних влияний. Однако не следует забывать, что архивы – это единственный субстрат памяти, открытый обновлению. Если места памяти есть производное от дискурса о культуре, даже если этот дискурс носит чисто риторический характер, то архивы являются самой что ни на есть базовой основой для изучения культуры, равно как и переплетающихся между собой культурных пространств (М. Эспань).

VI. Язычество – это религиозные представления людей, основанные на поклонении многим божествам, существовавшие до возникновения мировых религий. Название происходит от церковнославянского слова «языцы», под которым ранее понимались нехристианские народы. Славянское язычество на территории Беларуси имело сходство с верованиями германских, балтских и других индоевропейских племен. Все они почитали своих богов, воздвигали специальные святилища (капища), приносили жертвы божествам источников и рек, камням и деревянным идолам. Особенно ценился ими бог-громовержец. Очень распространены были культы предков и отдельных животных. На древних предметах часто встречаются символы солнца (кресты, круги, свастика и др.). С распадом родовых отношений, появлением имущественного и социального неравенства в представлениях древних людей сложилась иерархия богов. В исторических источниках сохранились имена богов восточных славян: Велес, Перун, Мокошь, Стрибог, Дажьбог, Ярило, Хорс. Западные славяне поклонялись Белбогу, Чернобогу, Яровиту, Святовиту, Триглаву и др. Неизвестно, каких именно богов почитали наши предки. По данным топонимики, преданиям, сохранившимся в народной памяти белорусов, названиям праздников наиболее известны имена трех богов – Перуна, Велеса и, возможно, Ярило (В. А. Белозорович, С. А. Кудрявцева, А. В. Любый).

VII. ...Наше время – это время осуществления тех надежд и ожиданий, которые жили в сердцах наших народов на протяжении десятилетий: твёрдая приверженность демократии, основанной на правах человека и основных свободах; процветание через экономическую свободу и социальную справедливость и равная безопасность для всех наших стран...

Мы обязуемся строить, консолидировать и укреплять демократию как единственную систему правления в наших странах...

Демократическое правление основывается на воле народа, выражаемой регулярно в ходе свободных и справедливых выборов. В основе демократии лежит уважение человеческой личности и верховенства закона...

Мы подтверждаем, что без какой-либо дискриминации каждый человек имеет право на: свободу мысли, совести, религии и убеждений, свободу выражения своего мнения, ... свободу передвижения;

никто не будет: подвергаться произвольному аресту или содержанию под стражей, подвергаться пыткам или другим видам жестокого, бесчеловечного или унижающего человеческого достоинство обращения и наказания;

каждый имеет также право: ... участвовать в свободных и справедливых выборах, на справедливое и открытое судебное разбирательство в случае предъявления ему обвинения в совершении преступления, владеть собственностью ... и заниматься индивидуальным предпринимательством, пользоваться своими экономическими, социальными и культурными правами (Из Парижской хартии для новой Европы).

VIII. Николай Радзивилл Черный – государственный и военный деятель ВКЛ. Участвовал в определении политики государства. Занимал должности маршалка земского, канцлера ВКЛ, воеводы виленского. Поддерживал политический союз ВКЛ с Польшей, однако был противником федерации с ней, отстаивал суверенитет ВКЛ. После отъезда Сигизмунда II Августа в Польшу (1561) был объявлен наместником великого князя в ВКЛ. Николай Радзивилл Черный возглавил реформационное движение в ВКЛ. В начале 1550-х гг. он присоединился к лютеранской церкви, но через 2 года перешел в более радикальное течение протестантизма – кальвинизм. При нем Берестье и Несвиж стали центрами протестантизма в Беларуси. Он открыл первую на территории Беларуси типографию. Под его контролем в 1557 г. состоялся первый съезд протестантов в Вильне. Была основана Литовская провинция кальвинистской церкви. Руководил ее делами провинциальный синод. В 1560-е гг., во время наивысшего подъема Реформации, в Беларуси действовало около 90 сборов (культовых учреждений). В кальвинизм переходили магнаты и шляхта. Значительно активизировалась духовная жизнь, возросла роль просвещения, книгопечатания, широко стали известны ренессансные идеи, налаживались международные контакты (В. А. Белозорович, С. А. Кудрявцева, А. В. Любый).

IX. В обыденном употреблении понятие «страна» обыкновенно отождествляется с понятием «государство». В этом случае государство воспринимается не как социальный институт, а как точно определяемая

территориальная единица. Однако следует помнить, что понятие «история страны», «история народа» и «история государства» не вполне между собой совпадают. «Страна» – это понятие территориально-географическое, «государство» – политико-правовое, а «народ» – этно-социальное. Страна может делиться между несколькими государствами (например, Германия или Италия до их воссоединения, Польша после ее разделов), а государство включать в себя несколько стран (полиэтнические империи). Народ не всегда обладает собственным государством и может на протяжении своей истории менять страну обитания (Я. Трещенок).

Х. Для неевропейских, и в частности, древневосточных структур с характерным для них второстепенным и подчиненным положением частного собственника и всеилием государства, господством аппарата власти главным было стремление к внутренней устойчивости и явно отрицательное отношение к любым переменам и нововведениям. Это и понятно: новые силы и тенденции вполне очевидно угрожали нормальному существованию устоявшейся структуры, подрывали эффективность традиционной политической администрации. Конечно, приватизация и связанные с ней рынок, система товарно-денежных отношений оживили экономику ранних восточных обществ, создали определенную перспективу, без которой восточные государства и общества не смогли бы сделать необходимого шага для их поступательного развития, для возникновения на основе ранних государств и обществ более развитых, для создания империй. Но при всем том несомненно одно: рыночная экономика была чем-то вроде выпущенного из бутылки джинна. С ней следовало держать ухо востро. Она грозила подрывом устоявшихся норм консервативной стабильности, а ведь именно стабильность является наибольшей гарантией существования традиционных восточных структур. Неудивительно поэтому, что повсюду, где товарно-денежные рыночные отношения и частнособственническая активность приобретали заметные размеры и начинали активно воздействовать на общество, государство рано или поздно вмешивалось в сложившуюся ситуацию и решительными административными мерами изменяло ее в свою пользу. Меры, о которых идет речь, могли быть весьма разными, от включения в текст законов Хаммурапи группы статей, ограничивающих продажу земельных наделов воинами, до широкомасштабной кампании Шан Яна против стяжателей. Но суть их всегда и везде на Востоке была одна: частный собственник должен находиться под строгим контролем власти, дабы структура в целом оставалась консервативно стабильной (Л. С. Васильев).

УЗОРЫ АФАРМЛЕННЯ СПІСА ЛІТАРАТУРЫ

Прыклады апісання самастойных выданняў

– *Адзін, два ці тры аўтары:*

Дедюля, И. В. Электричество и магнетизм : сб. задач / И. В. Дедюля, В. И. Януть. – Минск : БГПУ, 2008. – 84 с.

Дайнеко, А. Е. Экономика Беларуси в системе всемирной торговой организации / А. Е. Дайнеко, Г. В. Забавский, М. В. Василевская ; под ред. А. Е. Дайнеко. – Минск : Ин-т аграр. экономики, 2004. – 323 с.

– *Чатыры і больш аўтараў:*

Русско-белорусский словарь математических, физических и технических терминов / Н. Н. Костюкович [и др.]; под ред. Н. Н. Костюковича. – Минск : БелЭн, 1995. – 512 с.

– *Шматтомнае выданне:*

Гісторыя Беларусі : у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Экаперспектыва, 2000–2005. – 6 т.

– *Асобны том у шматтомным выданні:*

Гісторыя Беларусі : у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Экаперспектыва, 2000–2005. – Т. 4 : Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.) / М. Біч [і інш.]. – 2005. – 518 с.

– *Аўтарэферат дысертацыі:*

Иволгина, Н. В. Оценка интеллектуальной собственности : на примере интеллектуальной промышленной собственности : автореф. дис. ... канд. экон. наук : 08.00.10 ; 08.00.05 / Н. В. Иволгина ; Рос. экон. акад. – М., 2005. – 26 с.

– *Дысертацыя:*

Каско, Ю. М. Сучасная беларуская матэматычная тэрміналогія: (семантычныя і структурныя аспекты) : дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01 / Ю. М. Каско. – Мінск, 2003. – 129 л.

– *Рэсурсы аддаленага доступу:*

Национальный Интернет-портал Республики Беларусь [Электронный ресурс] / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2005. – Режим доступа: <http://www.pravo.by>. – Дата доступа: 25.01.2006.

Козулько, Г. Беловежская пуца должна стать мировым наследием [Электронный ресурс] / Г. Козулько // Беловежская пуца – XXI век. – 2004. – Режим доступа: <http://bp21.org.by/ru/art/a041031.html>. – Дата доступа: 02.02.2006.

Прыклады апісання састаўных частак выданняў

– *Састаўная частка кнігі:*

Пивоваров, Ю. П. Организация мер по профилактике последствий радиоактивного загрязнения среды в случае радиационной аварии / Ю. П. Пивоваров, В. П. Михалев // Радиационная экология : учеб. пособие. – М., 2004. – С. 117–122.

– *Састаўная частка зборніка:*

Войтешенко, Б. С. Сущностные характеристики экономического роста / Б. С. Войтешенко, И. А. Соболенко // Беларусь и мировые экономические процессы : науч. тр. / Белорус. гос. ун-т ; под ред. В. М. Руденкова. – Минск, 2003. – С. 132–144.

Якіменка, Т. С. Аб песенна-эпічнай традыцыі ў музычным фальклоры беларусаў / Т. С. Якіменка // Беларуская музыка: гісторыя і традыцыі : зб. навук. арт. / Беларус. дзярж. акад. музыкі ; склад. і навук. рэд. В. А. Антаневіч. – Мінск, 2003. – С. 47–74.

– *Артыкул са зборніка тэзісаў ці матэрыялаў канферэнцый:*

Пеньковская, Т. Н. Роль и место транспортного комплекса в экономике Республики Беларусь / Т. Н. Пеньковская // География в XXI веке: проблемы и перспективы : материалы Междунар. науч. конф., посвящ. 70-летию геогр. фак. БГУ, Минск, 4–8 окт. 2004 г. / Белорус. гос. ун-т, Белорус. геогр. о-во ; редкол.: Н. И. Пирожник [и др.]. – Минск, 2004. – С. 163–164.

Місько, Л. Л. Старажытныя адзінкі вымярэння на Беларусі / Л. Л. Місько // Тураўскія чытанні : матэрыялы рэсп. навук.-практ. канф., Гомель, 4 верас. 2004 г. / НАН Беларусі, Гомел. дзярж. ун-т ; рэдкал.: У. І. Коваль [і інш.]. – Гомель, 2005. – С. 173–178.

– *Артыкул з журналу:*

Бандаровіч, В. У. Дзеясловы і іх дэрываты ў старабеларускай музычнай лексіцы / В. У. Бандаровіч // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2004. – № 2. – С. 49–54.

– *Артыкул з газеты:*

Дубовик, В. Молодые леса Брестчины / В. Дубовик // Рэспубліка. – 2005. – 19 крас. – С. 8.

– *Артыкул з энцыклапедыі, слоўніка:*

Аляхновіч, М. М. Электронны мікраскоп / М. М. Аляхновіч // Беларус. энцыкл. : у 18 т. – Мінск, 2004. – Т. 18, кн. 1. – С. 100.

Мясникова, Л. А. Природа человека / Л. А. Мясникова // Современный философский словарь / под общ. ред. В. Е. Кемерова. – М., 2004. – С. 550–553.